

SEYYİD'İN MANZUM MENÂSİK-İ HACCI VE MENÂZİLNÂMESİ İLE NEŞREDİL- MİŞ MENAZİLNÂMELER ARASINDA MENZİLLER BAKIMINDAN BİR MUKAYESE ÇALIŞMASI

Poetic Hadj Missions and Pilgrimage of Seyyid and A Comparison Study
Between Some Published Pilgrimages In Terms of Ranges

Kadri Hüsnü YILMAZ*

ÖZET

Toplumların sosyal hayatının hemen her unsuru, her türlü faaliyeti edebî ürünlerin birer malzemesidir. Temelinde yolculuk olan ve gezilip görülen yerlerin anlatıldığı eserlerin oluşturduğu bir edebî tür olan seyahatnâmelerin belki de bir alt türü sayılabilecek ürünü de hac yolculuğundaki izlenimlerin anlatıldığı eserlerdir. Bu tip eserler, haccın gerekleri ve yasaklarını anlatan menâsikler ve hac yolculuğunda konaklanan yerlerle ilgili coğrafi, yiyecek içecek durumu ve mesafe bilgileri veren menâzıl nâmeler olmak üzere ikiye ayrılır. Kimi yazarlar bu iki kısımdan birini kaleme alırken kimi yazarlar her iki kısma da eserlerine yer verirler. Seyyid'in eseri de menâsik ve menâzil olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Eserin metni, Berlin Milli Kütüphanesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunan iki yazma nüsha üzerinden oluşturulmuştur. Menâsik bölümünde, haccın gerekleri, haccı eda etmenin şartları, ihrama nasıl girileceği haccın farzları, vacipleri, terk edilmemesi gereken sünnetler, haccı bozan unsurlar, mekruhlar, haram olan şeyler, gibi birçok konuda toplam on altı başlık altında bilgiler verilmektedir. Menâzil bölümünde ise, İstanbul'dan Şam'a kadar olan yerlerin sadece isimleri verilirken Şam'dan Medine'ye kadar konaklanan menzillerin coğrafi şartları, yiyecek içecek durumları ve aralarındaki mesafelere de yer verilmiştir. Seyyid'in eserin bazı yerlerinde içinde bulunduğu ruhsal durumdan bahsettiği, bazen de rüşvet ve adaletsizlik gibi toplumsal konularda da eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Çalışmada son olarak hac menâzıl nâmeleri arasındaki ortaklıklar ve farklıklar gösterilmeye çalışılmış, aynı yolu takip eden ve hem su durumu hem de mesafe bilgileri veren Sulhî, Seyyid ve Cûdî'nin menâzıl nâmeleri bu yönleriyle bir tabloda gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Menâsik, menâzıl nâme, hac seyahatnamesi, Seyyid, Karşılaştırma.

* Dr. Öğr. Üyesi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Nevşehir. E-posta: kyilmaz84@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-2117-6633.

ABSTRACT

Almost every element of social life of societies and all kinds of activities are materials of literary products. It is a literary genre consisting of works that are based on travel and where the places to be visited are described perhaps the product, which can be considered as a subspecies, are the works in which the impressions of the pilgrimage journey are explained. These types of works are divided into hadj missions describing the requirements and prohibitions of pilgrimage and pilgrimages that provide geographical, food and beverage status and distance information about the places to stay on the pilgrimage journey. While some writers write one of these two parts, some authors place their works on both parts. The work of Sayyid also consists of two parts, namely hadj missions and pilgrimage. The text of the work is based on two manuscripts in the Berlin National Library and the Library of Religious Affairs. In the hadj mission section, information is given under sixteen titles in various subjects such as the requirements of the pilgrimage, the conditions of the pilgrimage, how to enter the pilgrimage, the pilgrims of the pilgrimage, the wajibs, the sunnahs that should not be abandoned, the pilgrimage elements, the makruhs, the things that are forbidden. In the pilgrimage section, while only the names of the places from Istanbul to Damascus are given, the geographical conditions of the ranges, the conditions for foods-drinks and the distances between them are also included from Damascus to Madinah. It is seen that Sayyid talked about the mental situation in some parts of the book, and sometimes made criticisms on social issues such as bribery and injustice. In the study, the partnerships and differences between the pilgrimage ranks were tried to be shown, and the pilgrimage journeys of Sulhî, Seyyid and Cûdî, who follow the same path and provide both water status and distance information, are shown in a table with these aspects.

Key Words: Hadj mission, pilgrimage, hadj travelbook, Seyyid, comparison.

Giriş

Arapça “gitmek, yönelmek” anlamlarına gelen hac kelimesi; terim olarak, Mekke’de bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal yerleri belirli vakitte, usulüne göre ziyaret etmek ve yapılması gereken şartları yerine getirmek suretiyle tamamlanan ibadet demektir (Paçacı, 2010: 210). Yavuz Sultan Selim döneminde 923/1517’de Mısır’ın fethedilmesinden sonra Osmanlı Devleti Hicaz’ın yönetimini de devralmış, böylelikle hac organizasyonunun da sorumluluğunu yüklenmiştir (Yalçın, 2007: 122). Osmanlı Devleti’nde hac vazifesinin her yıl düzenli ve güvenli bir şekilde yerine getirilebilmesi için padişahların denetim ve gözetimi altında hac organizasyonları gerçekleştirilmiş, Devlet tarafından îâşesi ve askerî koruması temin edilen kervanların kullanması için menziller ve güzergâhlar düzenlenmiştir. Osmanlı hac menzillerinin daha çok Kahire-Mekke ya da İstanbul-

Şam-Mekke güzergâhlarını takip ettiği bilinmektedir (Ersoy, 2007: 32; Doğan, 2013: 128-129).

Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar, Anadolu ve Rumeli'de genel olarak sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı tâli yollardan meydana gelmekteydi. Bu ana yollardan Anadolu sağ kol güzergâhı, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep'e kadar uzanmaktaydı. Diğer taraftan Antakya'dan ayrılan bir yol, Şam'a kadar gitmekte ve Şam'dan ise biri Mekke'ye, diğeri ise Kudüs'e olmak üzere iki yol ayrılmaktaydı. Üsküdar ile Halep arasında 247 saatlik bir mesafe vardı (Armağan, 2000: 73). Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerden gelen hacı adayları, kervanın hareketine kadar Şam'da toplanırlar, Şam'a kadar at, katır ve eşekle, Şam'dan itibaren develerle yol alırlardı. Şam'dan hareket edecek kervana çoğu zaman Şam valisi emîrül-hacc tayin olunurdu. Onun yönetimindeki kervan, önceden belirlenen bir tarihte Şam'dan sonraki ilk menzil olan Kubbetü'l-hacc'a doğru yola çıkar ve oradan Müzeyrib'e geçerdi. Kervan, Müzeyrib'den sonra Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Eşmeler (Darü'l-Hacc), Tebük yolu ile Medayin-i Salih ve onun güneyindeki Üla'ya gelir ve orada bizzat Mekke emiri veya gönderdiği vekil tarafından karşılanırdı (Armağan, 2000: 79). İstanbul'dan Şam yolu ile Medine ve Mekke'ye giden hac yolu üzerinde, hacıların ve diğer yolcuların ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve daha rahat bir şekilde yolculuk etmelerini sağlayabilmek için gerek Osmanlılar ve gerekse daha önceki dönemlerde cami ve mescitler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, imaretler ve köprüler yapılarak vakıflar tahsis edilmiş ve yollarda güvenliği sağlayabilmek için belirli noktalarda derbentler tesis edilmiştir. Ayrıca, uzun hac yolculuğunda hacı kabilelerinin su ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ise kuyular ve birke denilen su havuzları oluşturulmuştur. Bedevilerin hacı kabile ve kervanlarına tecavüz ve saldırılarını önlemek için de her yıl surreler gönderilmiştir (Armağan, 2000: 99).

Osmanlı toplumuna mensup sanatçılar da resmî veya özel kervanlara katılarak hac görevlerini yerine getirmek için hareket noktalarından Mekke'ye varıncaya kadar geçtikleri yerleşim yerlerini, buralar hakkında topladıkları bilgileri, sekiz aydan fazla süren yolculukta başlarından geçenleri, hac görevini yerine getirmek için yaptıkları ibadetleri anlatan eserler kaleme almışlardır. Bu eserler İstanbul'dan Mekke'ye uzanan çok geniş bir coğrafya hakkında doğrudan bilgiler verirler (Coşkun, 2002: 3). Hac seyahatnâmesi/menâzilnâmesi/menâsiki şeklinde isimlendirilen bu eserlerin çoğu hac kervanlarının güzergâhı (menâzil) ve haccın edası (menâsik) konusunda insanları bilgilendirme amacıyla yazılmıştır. Hac ibadetini konu

alan metinler genel olarak “menâzil-i hac” ve “menâsik-i hac” adı altında iki gruba ayrılmıştır. Menâzil-i hac türündeki hac seyahatnâmelerinde gidilen konaklardan bahsedilir, menâsik-i hac eserlerinde ise haccın şartları konu edilir (Yaran, 1996: 412). Osmanlı hac seyahatnâmelerinin ilk örneği olarak Ahmed Fakîh’in (ö. 1221?) *Kitâbü Evsâf-ı Mesâcid-i Şerîfe* isimli eseri kabul edilmektedir. Fevrî’nin de (ö. 1571) Âşık Çelebi’ye (ö.1572) yazdığı bir mektupta hac yolculuğundaki izlenimlerini aktardığı bilinmektedir. Nâbî’nin (ö. 1712) mensur olarak kaleme aldığı *Tuhfetü’l-Harameyn*’i edebî kıymeti bakımından bu literatürün en önemli örneklerinden biridir. Sulhî (ö. 1697’den önce), Bahrî (ö. ?) gibi şairler hac kervanlarının güzergâhını manzum olarak tanıtırken Abdurrahman Hibrî (ö. 1087/1676), Kadrî (ö. ?) ve Mehmed Edîb (ö. 1807’den önce) de mensur tarzdaki eserlerinde haccın edası hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (Coşkun, 2007: 20). Bu eserlerin yanında son yıllarda Nâtık’ın (ö. 1717) *Tuhfe-i Nâtık*’ı (Aksoyak, 2020), Servet (Donuk, 2017a) (16. yy?) *Cûdî* (Koyuncu, 2017) (ö. 1756’dan sonra), Sulhî (Donuk, 2017b) (ö. 1659) ve Seyyid’in (Donuk, 2019a; 2019b) (ö. 1706) hac menâzilnâmeleri/menâsikleri yayımlanmıştır.

Bu çalışmada, Seyyid’in menâsik ve menâzil olmak üzere iki bölümden oluşan eserinin Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (DİB) 1237 numarada kayıtlı nüsha ile Berlin Milli Kütüphanesi, Türkçe yazmaları, ms. or. oct. 1602 künyeli nüsha üzerinden karşılaştırmalı metni ortaya konmuş, daha önce neşredilmiş olan hac menâzilnâmeleri de menziller bakımından karşılaştırmaya tâbi tutulmuştur. Bu çalışmaya, ilk olarak metnin başında “*Hazâ Nazm-ı Menâsik-i Seyyidî*” ifadesi bulunan DİB 1237 numarada kayıtlı nüsha üzerinden başlandı. Metnin yazılış tarihiyle uyuşan (1110/1699) Seyyidî mahlaslı bu tarz bir eser kaleme alan birine rastlanmadı. Sonrasında yapılan menâsik/menâzil literatürü taramasında Donuk’un (2019a) Berlin ms. or. oct. 1602 nüshasından hareketle eserin menâzil bölümünü yayımladığı ancak, yapılan karşılaştırmada iki nüshanın birbirinin eksiklerini tamamladığı görüldü (Donuk ile de bu durum istisare edildi). Bu çalışmanın farkı, menâsik ve menâzil bölümlerini iki nüsha üzerinden oluşturulan karşılaştırmalı metnini bir arada bulundurması, müellifin yolculuk sırasındaki duygusal durumlarına yer vermesi ile menâzil literatüründeki neşredilmiş diğer örnekler arasında kapsamlı bir karşılaştırmaya yer veriyor olmasıdır.

1. Seyyid ve Menâsik-i Haccı

Müellif, mahlasını eserinin menâsik bölümünde beş yerde Seyyidî (DİB: 3a, 7a, 7b, 10a, 12b; Berlin: 15b, 18a, 19b, 20a, 21b) üç yerde de Sey-

yid (DİB: 1b, 3a, 8b, 9a Berlin: 14b, 15b, 19a, 19b) şeklinde zikretmektedir. Menâzil bölümünde ise üç yerde Seyyidî (DİB: 22a, 23b, 25b Berlin: 13a, 29a, 30a), üç yerde de Seyyid (DİB: 13a, 17b, 22a Berlin: 22a, 25a, 28a) olarak zikretmektedir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Kütüphanesi'nde bulunan yazmanın başında "Hâzâ Menâsik-i Seyyidî" ifadesi bulunmaktadır. Donuk, Seyyidî mahlasındaki "-i"nin nida ifadesi olarak kullanıldığını, müellifin mahlasının Seyyid olması gerektiğini Seyyid mahlaslı diğer kişilerle yaptığı karşılaştırmada titizlikle ortaya koymaktadır (Donuk 2019: 129-130). Bu durumda eserin müellifi, Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Emin Efendi'dir. Seyyid, eserin menâzil kısmında ne zaman yola çıktığı, ailesi ve doğum yeriyle ilgili bazı bilgiler vermektedir. İlk beyitte hac yolculuğunun 1110/1699 yılına tesadüf ettiğini söyleyen Seyyid, ikinci beyitte iki çocuğunu evde bıraktığını -muhtemelen- bir kardeşin diğer kardeşe eğitim verdiğini, bazen de ona kızdığını söylemektedir.

Bin yüz on târîhine oldı müsâdif 'azm-i hacc
Hak Teâlâ virdi kudret olamaz takdîre lecc

İki yavrum kodum evde biri okur okudur
Ol biri okur ol anı gâhî gâhî kakıdur (1-2. beyitler)

Seyyid menâzilnâmenin onuncu beytinde vatanının Ereğli, on dokuzuncu beyitte, doğum yerinin Çifethan'a altı saat mesafedeki Yenihan olduğunu söylemektedir.

İlgın u Ladik'le Konya İsmil ü Karabıñar
Mavtınım şehri Ereğli andadur 'Âlibıñar (10. beyit)

Gel merâma maskat-ı re'sim olandır Yenihân
Altı sâ'atdir oradan tag içinde Çiftehân (19. beyit)

Biyografik kaynaklarda hakkında verilen bilgilerde, Beliğ'e göre Konya'nın bir köyünde (Donuk, 2016: 35), Mehmed Fahreddin'e göre Konya'nın bozkır kasabasında doğmuştur (1332: 110b). Zengin bir kişi olan babası Hacı Mustafa Ağa'nın isteğiyle ticaretle uğraşmış, rüyasında bir şeyh görmesi üzerine ticareti bırakıp seyahat etmeye başlamıştır. Rüyasında gördüğü kişinin Lofça'da karşılaştığı Halvetî şeyhi Şeyh Ali olduğunu anlayınca onun müridi olmuştur. Şeyh Ali'den icazet aldıktan sonra Ahmed Paşa Zaviyesi şeyhi olmuştur. 1091/1680 yılında Bursa'da Enarlı mahallesinde Enarlı Zaviyesi'ni kurup ilk postnişini olmuştur (Ekinci, 2018: 2715). Yirmi yıl

bu görevde bulunduktan sonra 13 Şaban 1118/20 Kasım 1706 tarihinde seksen yaşında vefat etmiştir (Donuk, 2016: 35).¹

2. Eserin Yazılış Tarihi

Seyyid, eserin menâzil bölümünün ilk beytinde hac yolculuğunun 1110/1699 tarihinde tesadüf ettiğini belirtmektedir.

Biñ yüz on târîhine oldı müsâdif ‘azm-i hac
Hak Te‘âlâ virdi kudret olamaz takdîre lec

Son beyitte ise, eseri 1110/1699 tarihinde yazdığını hem yazıyla hem de ebced hesabına göre yâ (10), gayn (1000) ve kâf (100) olmak üzere toplamda 1110/1699’da hac yolculuğuna çıktığını söylemektedir.

Bunuñ târîhi yüz ondur işâret yâ vü gayn ü kâf
Hulûsa ülfet eyler tâ ola bu kâsî kalbiñ sâf

Esere ait her iki nüshanın da sonunda istinsah tarihlerine dair bilgiler bulunmaktadır. Berlin ms. or. oct. 1602 künyeli nüshanın sonunda,

Temmetü’l-menâsik tahrîren fi 24 şevvâl sene 1121

DİB 1237 künyeli nüshanın sonunda ise, Halil isimli müstensihin kaleminden çıktığı anlaşılan bir beyit bulunmaktadır.

Okuyanun fasîh olsun lisânı

Yazanın rûhına subhü’l-mesânî sene 1122 ‘amel Halîl

Buna göre, eldeki nüshaların müellifin hac yolculuğuna başladığı tarihten 11-12 yıl sonra istinsah edildiği ortaya çıkmaktadır.

3. Eserin Bulunduğu Yazmalar

1. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi², 1237 numarada kayıtlı yazma 34 varaktan oluşmaktadır. 1b yaprağında “Hâzâ Menâsik-i Seyyidî” başlığıyla başlayan eserin 12b yaprağına kadar olan kısmında menâsik bölümü bulunmaktadır. Aynı yaprağın yarısından itibaren besmeleyle başlayan menâzil bölümü 25b yaprağında son bulmaktadır. Sonrasında, Seyyidî’ye ait olmak üzere 26b-29a yaprakları arasında “Hâzâ Nazm-ı Peygamberân Aleyhimü’s-selâm” başlığı altında manzum peygamberler vasfı, 29a-30a arasında “Nazm-ı Çihâr Yâr”, 30a’da “Beyt-i Nazm-ı İmâm-ı A‘zâm Hazretleri” başlığı altında altı beyitlik manzum parça bulunmaktadır. 30b-35a yaprakları arasında Şevkî’ye ait “Nazm-ı Ravza-i Mutahhara ve Nazm-ı Mekke-i Mükerrerme başlıkları altında manzum parçalar bulunmaktadır.

¹ Seyyid Mehmed Efendi’nin hayatı hakkındaki bilgiler verilirken Donuk (2019a) büyük ölçüde yol gösterici olmuştur.

² Buradan sonra bu nüsha D kısaltmasıyla yer alacaktır.

Eserin 1b varağı altın yaldızlı mihrabiyeli, metnin etrafı 1b ve 2a varağında altın yaldızlı bordürlü, çift siyah ve tek kırmızı cetvelle çerçevelenmiş, diğer varaklarda metnin etrafı kırmızı cetvelle çerçevelenmiş, konu başlıkları ve cümle sonu noktaları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüshanın 11a yaprağında Muhammed bin el-Hâcc Muhammed adında 1123/1711 tarihli bir vakıf mührü bulunmaktadır. Eserin şirazesı dağılmış, bazı varaklar birbirinden ayrılmış, bazı varaklara kâğıt yapıştırılmak suretiyle tamir görmüş, bazı varakları su almış ve lekeler oluşmuş ve bazı varaklarda mürekkep dağılmış ve yazıya zarar vermiştir. Eserin sonunda; Halil isimli müstensihe ait 1122/1710 yılında yazıldığına dair aşağıdaki beyit bulunmaktadır.

Okuyanuñ fasîh olsun lisânı

Yazanuñ rûhına subhü'l-mesânî sene 1122/1710 'amel Halil

2. Berlin Milli Kütüphanesi³, Türkçe yazmaları, ms. or. oct. 1602 numarada kayıtlı yazmada; Mehmed Ebülfazl-ı Sancarî'ye ait mensur Menâkıb-ı Mekke (1b-14a), Seyyid'e ait Manzum Menâsiknâme (14b-21b) ve Manzum Menâzilnâme (21b-30b), Sâni'nin Ahlâk-ı Resûlullâh Manzumesi (31b-37b), hat sanatıyla yazılmış yazılar (38a, 42a); Livaü'l-hamd (40a), Zülfikâr (41b), Mescid-i Aksa (40b-41a), hac mekânları (42b-44a), Hz. Peygamber'in kadem-i şerifleri (44b-45a) ve Kâbe'nin (45b-46a) estetik değer taşıyan çizimleri; dört halifenin hilyelerinin işlendiği gerçekçi bir gül motifi (47a); Hz. Muhammed'in soy ağacı (47b-48a), esmaü'l-hüsna ve esmaü'n-nebinin üzerine yazıldığı gül tasviri (48b), dinî içerikli tablo ve çizimler (49a-53a) ve Seyyid'e ait tasavvufî içerikli 13 beyit (52b-53a) bulunmaktadır. 54 varaktan oluşan yazma, yekşah tekniğiyle yapılmış, üstten ayırma, salbekli, tıgılı Rûmî şemseli, zencirekli, miklepli, taba renk meşin ciltlidir. *Menâkıb-ı Mekke*, *Menâsiknâme*, *Ahlâk-ı Resûlullâh*'ta serlevha çizilmiştir. Bunların ilk ikisi mülevven ve müzehheptir. Tüm varaklar çift kuzulu cetvellidir. Sayfalarda takibe kaydı mevcuttur. Âharlı, açık krem renk kâğıdı vardır. Harekeli, okunaklı bir nesih hat ile yazılmıştır. Yazmanın müstensihi belli değildir. Ancak özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde harekelerin yanlış konulması, Farsça terkip -i'sinin yazımında bir standardın olmaması, pek çok mısırda metin tamirine ihtiyaç duyulması müstensihin kültür seviyesinin düşük olduğu izlenimi vermektedir. Menâzilnâmenin sonunda 24 Şevvâl 1121/26 Aralık 1709, tasavvufî beyitlerin bitiminde ise 1119/1707/8 tarihli istinsah kayıtları vardır. Buna göre yazma 18. yüzyıla aittir. Nüshada yer alan hat ve resimler sanatsal açıdan

³ Buradan sonra bu nüsha B kısaltmasıyla yer alacaktır.

kıymet taşımaktadır. Yazma, fiziksel bakımdan düzgün kondisyondadır (Donuk, 2019: 128).

4. Eserin Şekil ve İçerik Özellikleri

4.1. Şekil Özellikleri

İki bölümden oluşan eserin şekil hususiyetlerini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Hacda yerine getirilmesi gereken şartlar ile yasakların anlaşıldığı toplam on altı başlık altında bilgiler verilen ilk bölüm menâsik kısmıdır. Bu kısımda, en azı iki beyitlik (Fi Beyân-ı Şerâitü'l-Hac, Fi Beyân-ı Şerâit-i Sıhhatü'l-Edâ), en uzun on altı beyitlik (Fi Beyân-ı Mâ-yahrumu 'Ale'l-muhrim), bir de mensur bölüm (Fi Beyâni'l-İhrâm) bulunmaktadır. Mensur bölüm dışında kalan on beş başlıkta ise üç farklı vezin kullanılmıştır. Müellif, “Fi Beyân-ı Melâzime Minhü'l-Tasadduk” başlığı altında Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün, “Fi Beyân-ı Ahkâm-ı Fevti'l-Hacc” başlığı altında Mefâ'ilün Fe'ülün, geriye kalan on üç manzum bölümde ise Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün veznini tercih etmiştir.

145 beyitten oluşan eserin menâzil bölümünün 1-90 beyitleri arasında Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün veznini kullanan Seyyid, “Vasf-ı Ravza-i Mutahhara vü Medîne” başlığı altındaki 91-105 beyitleri arasında Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün veznini kullanmıştır. 106-108. beyitler arasında Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün veznine dönen müellif, kendi acizliğinden bahsettiği 109-120. beyitler arasında Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün veznini tercih etmiş, 121-134. beyitler arasında yeniden Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün veznini kullanmıştır. Hz. Peygamber'in ravzasından bahsettiği 135-136. beyitlerde Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün veznini, metnin geri kalanı olan 137-145. beyitlerde ise Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün veznini kullanmıştır.

Seyyid'in vezin konusunda genel olarak başarılı olduğu söylenebilirse de özellikle menâsik kısmında kusurlu beyitlerin olduğunu belirtmek gerekir. Kimi beyitlerde metin tamiri yapılarak düzeltilen yerlerden bazıları ve metinde görülen vezin aksaklıklarının bulunduğu mısralar aşağıdaki gibidir:

Aşağıdaki mısrada yer verilen “yigirmi” yerine “yirmi” tercih edildiğinde vezin düzene girmektedir.

Halk taksîr fi'l-harem yigirmi/yirmi iki vâcib tamâm (D 6a, B 17b)

Şu mısrada ise müstensih, “kuzı” ya da “koyunları”dan birini tercih etse vezin kurtulacaktır.

İ'tikâdı pâk kavm eksik degil ~~kuzı~~ koyunları (D 13b, B 22b)

Aynı şekilde şu mısradaki müstensihin kullandığı “dahı” metinde çıkarılması anlamada bir eksiklik yaratmadığı gibi vezni de rahatlatmaktadır.

Benek ile ~~dahı~~ Kudife oldu otuz tokuz tamâm

Vâsıl ol Şâm-ı şerîfe kalmasın kalbde zulâm (D 14b, B 23a)

Fi't-tavâf meşş oldu onuncu rek'atandır-li't-tavâf (D 5b, B 17a)

Müzdelife'de Vakfe'dir ba'de't-tulû'fecr-i nehâr (D 5a, B 17a)

Katl-i sayd-ı berre işâret kesr-i beyza netf-i rîş (D 10b, B 20b)

Dahı dördüncü Müzeyrib'den kalkınca Mefrak'a (D 15b, B 23b)

'Âsî Hurma on beşi[nci] eylesün nazm yüzüñ ak (D 18b, B 25b)

Oradan menzil-i Cüdeyde buldu envâ'-ı hubûr (D 23b, B 29a)

Kafiye tatbikinde de başarılı olduğu söylenebilen Seyyid'in eserinde iki yerde kafiye kusuruna rastlanmaktadır. Aşağıda yer alan birinci beytin ilk mısrası her iki nüshada da “helâk” şeklinde geçmektedir. Bu kelime kafiye uyumunu sağlamak için “harâb” şeklinde tamir edilmiştir. İkinci beyitte ise ses bakımından belki uygun olabilecek kafiye, harf bakımından sağlanamamaktadır.

Hikmetin sordukda didiler 'Arab itdi [harâb]

Ben didüm bulmaya ni'met görse su olsun serâb (D 15a, B 23b)

O şehri enver-i 'âlemde oldu bir gün oturmak

Ne mümkün def' ola arzû hukûk yerine getürmek (D 22b, B 28a)

4.2. İçerik Özellikleri

a) Menâsik Bölümü

Haccın gerekleri, haccı eda etmenin şartları, ihrama nasıl girileceği ve şartları, haccın farzları, vacipler, terk edilmemesi gereken sünnetler, haccı bozan unsurlar, mekruhlar, haram olan şeyler, hacda sadaka vermek ve hacda gerçekleşen ölüm gibi birçok konu hakkında toplam on altı başlık altında bilgiler verilmektedir. En azı iki beyitlik (Fi Beyân-ı Şerâitü'l-Hac, Fi Beyân-ı Şerâit-i Sihatü'l-Edâ), en uzununu on altı beyitlik (Fi Beyân-ı Mâyahrumu 'Ale'l-muhrim), bir de mensur bölüm (Fi Beyâni'l-İhrâm) bulunmaktadır. Bu bölüm, genel itibarıyla haccı adaylarına yönelik bir rehber niteliği taşımaktadır denilebilir. Bu sebeple dili sade ve her kesim tarafından anlaşılabilir seviyedir.

b) Menâzil Bölümü

Seyyid 1110/1699 tarihinde İstanbul'dan başladığı hac seyahatinin Şam'a kadar olan bölümünde geçtiği birçoğu (Antakya'ya kadar) bugün-

kü Anadolu toprakları içinde kalan yerleşim yerlerinin sadece isimlerini zikretmektedir. Bu yerler şöyledir: Üsküdar, Gebze, Derbend, İznik, Lefke, Söğüt, Eskişehir, Kadihüsrev, Bayat, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Ereğli, Yenihan, Çiftehan, Hanyayla, Çakıt, Adana, Misis, Kurdkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zambakiye, Şuşur, Madik, Hama, Humus, İki kapılı, Nebke, Kuteyfe, Şam. Şam'dan itibaren Medine'ye kadar olan menzillerin ise dağlık, taşlık, kumluk, kurak, dikenli, otlu, sıcak sulu ya da susuz olmak üzere çeşitli coğrafi özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu menziller ve özellikleri şu şekildedir:

Tarhana Hanı: İlk menzil olan Tarhana Hanı, geniş bir ova üzerindedir, buranın sâkini yoktur. Suyu bol olan ve sıkıntısı olmayan bir yerdir.

Dile: Bu menzilde konaklanmadan geçilmiştir. Müellife göre Dile'nin çevresi, bu durumu görenleri titretecek kadar helak olmuştur.

Kütaybiye: Sayısız nimet vardır.

Müzeyrib: Bu menzil çölün başlangıcıdır. Seyyid burayı eşsiz bir yer olarak tanımlamakta, Buradaki halkın birbirine eşit olduğunu söylemektedir.

Mefrak: Taşlı dağlar arasında olan bu menzilde deve otu çoktur. Buradaki halkın çoğu namaz kılmadığı için müellif bunları yüz karası olarak anmaktadır.

Ayn-ı Zerka: Bu menzilin suyu çoktur. Burada da namaz kılmayanların olduğunu söyleyen Seyyid, bu kişilere nuru olmayan dinsiz ifadesini kullanır.

Balk Ovası: Müellif, suyun bulunmadığını söylediği bu menzili, taşsız bir ova olduğu için Mefrak'a benzetir.

Hân-ı Katran: Suyu hoş, geniş bir ovadadır, esen rüzgar yüzünden insanlar sıkıntı çekebilmektedir.

Hasa/Tabut Korusu: Suyun bulunduğu bu menzilde ayrıca çokça kuzu ve koyun sürüsü de vardır. Hacılar, sonraki menzile gitmek için çok taşlı bir inişten inmişlerdir. Yazar buradaki halkın genellikle yalın ayak ve eşek gibi cahil olduklarını söyler.

'Aneze/Uneyze: Ufak kara taşlı, otu olmayan suyu güvensiz bir yerdir. Hacı adaylarının hoşuna giden bir yerdir.

Ma'ân: Hendekten akan suyu, hurması ve inciri olan bir yerdir.

Belabaşı/Akabebaşı: Suyun kökü kurumuş bir menzildir.

Cigayman: Suyun kökü kurumuş bir menzildir.

Zat-ı Hac/Zâtü'l-Hac: Yer yer hurmaların olduğu fakat sıcaklığına dayanmanın zor olduğu bir yerdir.

Kâ'u'l-Basit/Kâ'-ı Bistrât: Kumu çok fakat yiyecek-içecek bakımından kıt bir yerdir.

'Âsî Hurma: Bu menzilde su yoktur fakat güzel ve yürümesi kolay bir yerdir.

Mugayr: Müellif bu menzili güçlüğün başı olarak nitelemektedir. Suyu yoktur, yiyecek malzemesi azdır.

Haydar Kalesi: İki tarafını siyah taşların sardığı Bu menzilde su çoktur. İnmeye layık bir yer olsa da çok taşı ve kuru otların da çok olduğu bir yerdir, insanların genellikle başı ağrıdığı için az kişi buradan selamete geçer.

Bülke-i Mu'azzam: Suyun bol olduğu bu menzili müellif "mâ"-i rahmet ile tolmuş mâl-â-mâl" şeklinde tasvir etmektedir. Ayrıca burada sakız çiğnemenin caiz olduğunu söylemektedir.

Dâr-ı Hamrâ/Şakku'l-'Acûz: Bu menzil ufak mermer çakıllı, etrafı tüm tüm kayalarla çevrili bir ovardır.

Müdn-i Sâlih: Müellif Dâr-ı Hamrâ'dan yola çıktıktan sonra Müdn-i Sâlih'de durmadan 'Ula'ya kadar yol aldıklarını, bu yüzden insanların ve hayvanların çok zahmet çektiklerini söylemektedir.

'Ulâ: Bu menzilde, kayadan kesilme sayısızca yüksek hanlar vardır. Seyyid bütün bunların yazılabilmesi için çok mürekkep gerekeceğini söyler. Sınırsız hurma ağaçları, yer altından ara ara çıkan suları vardır.

Matran: Bu menzilden konaklanmadan geçilmiştir. Bu menzil, iki tarafı dağ ve taşlarla çevrilidir, insanların yüzleri karadır. Burası, otu, suyu olmayan, deve dikeninin çok olduğu bir yerdir.

Karîb Bi'r-i Cedîd/Şu'bu'n-nîm: Burada yetecek kadar su bulan hacı adayları sıkıntılarından kurtulup mutlu olmuşlardır.

Hediye Eşmesi: Bu menzilde toprağı deştikçe su çıkmaktadır fakat bu su içenleri ishal etmektedir. Müellif bu yüzden bu sudan kesinlikle içilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Ayrıca burada çok fazla deve öldüğü için etrafın leş koktuğunu söyleyen Seyyid, bu yüzden çok sıkıntı çektiğini fakat Allah'ın yardımıyla bundan kurtulduğunu ifade etmektedir.

Fahleteyn: Seyyid, Fahleteyn'e geldiklerinde buranın suyunu içip rahatladıklarını söylemektedir.

Vâdi'l-Kurâ: Bu menzilde sayısızca hayvan olduğunu söyleyen müellif, menzilin coğrafi özellikleri ya da su durumu hakkında bilgi vermemektedir.

Medîne: Medine'nin özelliklerini anlatmanın mümkün olmadığını söyleyen Seyyid, Allah'ın nice yüz bin peygamberi burada sakladığını söyler. Hz. Peygamber'in kabrinden bahseden yazar, burada 315 sütun olduğunu, eninin 202, boyunun da 300 adım olduğunu aktarır. Yumuşak, kızıl kumlu bir yerdir ve dört kapsı vardır.

Zü'l-Hüleyfe: Bu menzil hakkında metin içerisinde bilgi yoktur. Derkenarda Medine'den buraya olan iki saat mesafe bilgisi yer almaktadır.

Kubûr-ı Şühedâ: Suyu, otu, hurması, kavunu ve karpuzu bol bir yerdir. Müellife göre yeryüzünde böyle hasılatı olan bir yer daha yoktur.

Cüdeyde: Bu menzil siyah taşlı yüksek dağları olan bir yerdir ve bu durum insanın kalbine mutluluk vermez.

Bedr: Otu, suyu ve karpuzu bol bir yerdir. Buranın kadınları çadır çadır gezmektedir ve müellife göre hiç utanmaları yoktur.

Meymûn Ovası: Oldukça düz ova olan bu menzilin suyu yoktur ancak otu çoktur.

Râbi'a Eşmesi/Kudeyde: Hacı adayları burada ihrama girmişlerdir. Suyu çoktur.

Güzelce Birke/'Usfân: Kumu beyaz bir yerdir. Hz. Peygamber kuyusuna tükürmüştür. Bu yüzden lezzetinden şüphe edilmeyecek bu kuyudan su içenler sıhhat bulur.

Fâtıma Vâdisi: Bu menzil hakkında metin içerisinde bilgi yoktur. Derkenarda 16 saatlik mesafe bilgisi yer almaktadır.

5. Seyyid'in Duygu Durumu ve Toplumsal Eleştiri

Seyyid'in menziller arası mesafeler, menzillerin coğrafi özellikleri, su ve yiyecek durumları hakkında verdiği bilgilerin yanında, metnin bazı bölümlerinde, içerisinde bulunduğu ruh halini de yansıtan ifadeler yer verdiği bazen de şahit olduğu durumlarla ilgili sosyal eleştirilerde bulunduğu görülür.

a) Duygu Durumu

Seyyid'in yolculuğu, ilk beyitte verdiği tarih bilgisinden sonra metnin henüz başında evde bıraktığı iki çocuğunun bahsiyle başlar. Çocuklardan biri diğerini okutmakta, belli ki ara sıra ona kızmaktadır. Devamında gelen beyitlere bakılacak olursa Seyyid'in çocuklarına olan sevgisi görülecektir. Allah'tan tek dileği, kendi çocuklarının ve Hak yolunda olanların evlatlarının olgunlaştıklarını göstermesidir. Ardından bu duasını işitenlerin amin demesini ve Allah'ın, onları az amelle yüksek makamlara koymasını dilemektedir.

Bin yüz on tārîhine oldu muşâdif ‘azm-i hacc
Hak Te‘âlâ virdi kudret olamaz taqdîre lecc

İki yavrum kodum evde biri oğur okudur
Ol biri oğur ol anı gâhi gâhi kağıdur

İkisinin de kemâlin göstere Hallâk-ı hû
Seyyid’in baş maşşadı Hak’dan degül illâ ki bu

Dağı sâ’ir ehl-i Hak evlâdına vir yâ İlâh
‘İlm ü fazl şöyle kim def ideler dünyâda âh

Seyyidi ider recâ kim işiden âmin diye
Az ‘amelle anı Hak ‘âlî maşşâmâta koyu (1-5. beyitler)

Konaklamadan geçtikleri Dile şehrinin helâk durumunda olduğunu söyleyen Seyyid’e göre burayı görenin teni titrer. Bunun sebebini sorduğunda, Araplar’ın burayı helak ettiğini öğrenir, bunun üzerine o da, Araplar için “su görseler serap olsun, nimet bulamasınlar dedim” diyerek bedduada bulunur.

Sâniyen Dile dinür biz konmaduk geçdik anı
Çevresi şöyle helâk kim görenün ditrer teni

Hikmetin şordukda didiler ‘Arab itdi [harâb]
Ben didüm bulmaya ni‘met görse şu olsun serâb (26-27. beyitler)

Belabaşı ve Cigayman menzillerinde su kurumuştur. Seyyid de bu durum karşısındaki acizliği konusunda Allah’a yakarmakta, O’ndan af dilemektedir.

On birincisi Belâbaşı Cigaymân on iki
İbtîlâdır bu iki de kurumuş şuyun köki

‘Acizüz Rabbim bu huccâc kuluna eyle nazar
Şübhe yok zü’l-hâne dârında ne varsa sezer

Münkirât u zulm u fıska kalmamış aşlâ ‘aded
Def ine yok kudretüm ‘afv eyle yâ Rabbi meded (53-55. beyitler)

Seyyid, aşağıdaki beyitlerde ise okura, nasihatte bulunmaktadır. Bu alçak dünya için sessiz kalmamalı, lanete bulaşmayıp bu nasihate kulak verilmelidir. Hz. Peygamber kıyamet gününde şefaate edene dek daima Hak yolunda sabit olunmalıdır.

Söyle luğf eyle denî dünyâ için itme sükût
Olma mazhar la‘nete luğf eyle bu nuşşımı tüt

Kendüne kendün gerekse Hak’da dâ’im kıl şebât
Tâ kıyâmetde şefâ‘at ide fahr-ı kâ’inât (62-63. beyitler)

Hediye Eşmesi isimli menzilden bahsederken toprağı deştikçe suyun çıktığını fakat bu sudan içenin ishal olduğunu söyleyen Seyyid, bu sudan kesinlikle içilmemesi gerektiği konusunda tavsiyede bulunmaktadır. Ardından burada çok sayıda deve öldüğü için leş kokuları olduğunu, bu yüzden titiz kimselerin sıkıntı çekebileceğini söyler. Kendisinin de bu durumdan etkilendiğini ifade eden Seyyid, Allah'ın yardımıyla bu durumdan kurtulduğunu, Fahleteyn'e gelip buranın suyunu içince rahatladığını söylemektedir.

Orda olan menzile dirler Hediye Eşmesi
Şuyı deştikde çıkar içse tayansın çeşmesi

‘ Aynı içme şuyı ishāl itmede yok iştibāh
İçme zinhār tūt vaşiyet dimeyesin tā ki āh

Deve ölmüş hadden efzūn lāşesi dağı koğar
Ter-ṭabī‘ at olana zaḥmet virür belki yağar

Ben ḥaḳīr çekdim elem def‘ itdi Mevlā-yı Raḥīm
İlticāmuz aḥadır kullarınuñ ḥālin ‘ alīm

Oradan kalkduğda menzil nāmına dir Fahleteyn
Şuyın içdük virdi Rabbim gūne gūne rāḥatın (84-88. beyitler)

Kusur ve suçlarının çokluğu konusunda itirafta bulunan Seyyid Allah'ın sonsuz lutfuna sığınıp Hz. Peygamber'in hatırı için içtenlikle af dilemektedir.

Pür kuşūram ‘ ācizem hiç cürmime olmaya ‘ add
İ‘ tirāfım saña ma‘ lūm lutfuña ya var mı ḥadd

Biz kұлuz bizden ḥatā sizden ‘ aṭa vaşf-ı ḳadīm
Ol güzel peygamberinüñ ḥātırı-içün yā ḳadīm

Şad hezār ‘ işyān-ı fişka ‘ afv ile eyle nağar
Ba‘ de tevbe itsün itsün cümle ‘ isyāndan ḥazer (106-108. beyitler)

b) Toplumsal Eleştiri

Dönemin âlimleri, hakimleri, namaz kılmayanlar ve rüşvet Seyyid'in eserinde eleştirdiği konuların başında gelir. Artık eski âlimler göçmüş, nöbet sırası yenilere gelmiştir. Fakat bu âlimler eskilerin fikirlerini tutmadıkları için yanlış yoldan gitmekte, Hak sözünü tutmadıkları için rahat yatamamaktadırlar. Eğer âlim istiğnada olup zalimlere yönelmese, şerî kural-lara göre de gerekmedikçe hiç birine gitmese, pek güzel olmaz mıydı, cahil bile olgunlaşmaz mıydı, dünya baştan başa adaletle dolmaz mıydı? (doları). Seyyid bunları bir kişiye söylemektedir. Belli ki onu da bin kese bile doyuramamaktadır.

Eski kuzgun göçdi nevbet geldi bil ‘âlimlere
Eyleye Rabbim hidâyet küçücek zâlimlere

Fikr-i eslâf itmeyüp her biri toğrı gitmeye
Hağ kelâmı ıtutmaya bir gice râhât yatmaya

‘Âlim istiğnâda olsa zâlime meyl itmese
İktizâ olmasa şer‘ en hiç birine gitmese

Pek güzel olmaz midi câhil kemâl bulmaz midi
‘Âleme cümle ‘adâlet ser-te-ser ıtolmaz midi

Bu hıttâbum cümleye mağşüş degildir bir kese
Baş olan ‘âlimleri ıtoyuramaz oldu biñ kese (13-17. beyitler)

Namaz kılmayanlar da Seyyid’in eleştirilerine maruz kalır. Mefrak’ın taşlı dağlar arasında deve otu çok olan bir olduğunu söyleyen Seyyid, burada çok kişinin namaz kılmadığını, bunların yüz karası olduğunu ifade eder. Bir sonraki menzil olan Ayn-ı Zerka’da da durum farklı değildir. Burada da namaz kılmayanları nuru olmayan dinsiz olarak niteler. Bunların kanları dört mezhepte de mubahtır. Bunun farkına varan hacı günde bin kez ah eder

Dağı dördinci Müzeyrib’den kaçınca Mefrak’a
Zâhir olur güne güne ol konağdan tefriğa

Deve otı çokdur anda taşlı tağlar arası
Çok kişi kılmaz namâzı dağı yüzler qarası

Mücede olsun ‘Ayn-ı Zerka’dır beşinci şuyı çok
Anda da kılmaz namâzı dinsizüñ hiç nürü yoğ

Hâkimüñ görmez gözi kim bile bula anları
Dört mezâhib içre şek yoğdur mübâhdır qanları (31-34. beyitler)

İsimleri hakim, görünüşleri insan ama hayvan gibi gezerler şeklinde tanımlanan hakimler bütün bela ve günahların sorumlularıdır.

İsmi hükkâm şüreti insân gezer hayvân mişâl
Bunlarıñdır bu belâ hâkimleriñ cümle vebâl (37. beyit)

Veli olarak tanınan fakat namaz kılmayan bazı nursuzlar da vardır, şüphesiz onlara veli değil deli denir. Hırsıza hırlı deyip pîri olmayanlara pîrim diyenler inkar edenlerdir, cahillerdir ve halkı soyanlar onlardır.

Ba‘ zı nürsuz var namâz kılmaz yine nâmi veli
Şübhe itme anlara dimez veli illâ deli

Hırsıza hırlı diyüp pîrsizlere pîrim diyen
Şer‘ i münkirdür ya câhildür odur halkı soyan (38-39. beyitler)

Gösteriş merakı hakimleri boğmaya başlamış fakat bunun sıkıntısını güçsüz düşen padişah çekmektedir. Rüşvetin boyutları o kadar büyüktür ki, karaları ve denizleri dahi rüşvet olarak almışlar, otlar daha çıkmadan kalmıştır. Ancak belli ki padişah bu olanların çok farkında değildir. 58. beyitte kendine seslenen Seyyid, yeter coşma artık derdine ilaç ara derken aslında umutsuzluğunu padişah uyanmadıkça bir derde ilaç bulunmaz şeklinde dile getirmektedir.

Zinet ü hâyli u haşem hâkimleri kılmış ‘garîk
Pâdişâh çeksin ‘azâbın kaldı ayakda ‘arîk

Rüşvet aldı berr ü bahri bitmeden kaldı giyâh
Ağ olur yüzi yedinde varsa rüşvet-i siyâh

Gel merâma coşma Seyyid derdiñe ara ‘ilâc
Pâdişâh uyanmaya bir derde bulunmaz ‘ilâc (56-58. beyitler)

Kızılbaşlar, vahiy neden Ali’ye gelmedi diye öfkelenirler ve hakimlerin gözünü onlara rüşvet olarak verdikleri altın, gümüş, şallar ve kuşaklar kapatırlar. Karalar ve denizler, tüm dünya rüşvetle dolup taşmaktadır.

Muķâbil bāba geldikde ayakların başar tekrār
Vahiy niçün ‘Alî’ye gelmedi dir gayz ider tekrār

Yumar hâkimlerüñ gözün tefâriķ şal kuşak sim zer
Cihân rüşvetle māl-â-māl topludur cümle bahr u ber (140-141. beyit)

Seyyid’in eserin çeşitli yerlerinde Kızılbaşları da eleştirdiği görülmektedir. Şu beyitlerde, Kızılbaşlar’ın her yerde bulunup makam sahibi bey ve paşaların çoğunlukla onlardan olduğuna değinmektedir.

Surh-ser itdi ihâta ‘âlemi başdan başa
Dikķat itseñ ğâlîben andan durur beg ü paşa

Ķande beg paşa havâş ‘ad olınan bî-şümār
Şöyle üslüb kullanur şâkird degül ehl-i kumār (59-60. beyitler)

Seyyid, bu ziyareti Allah’ın lutfu olarak görse de “Kızılbaş kafir”in derdini sürekli olarak içinde taşımaktadır. Dinsiz olarak nitelediği bu kişileri artık Allah’a havale etmektedir.

Kerem luř eyleyüp Rabbim ziyâret ni‘metin virdi
Derünümde faķaķ bâķi Ķızılbaş kâfirün derdi

Gözümle gördüm ey mü’min kaçan varsa ķarîb yâra
Yürür sür‘atle dinsiz döndürür yüzini divâra

Gice gündüz niyâz ile havâle eyle Ğaffâra
Mecâlîñ kalmadı Seyyid cezâ-yı ķahr-ı Ķahhâra (103-105. beyitler)

Seyyid, Mescid-i Haram'ın özelliklerinden bahsederken dahi söz arası-
na Kızılbaşları katmaktadır. Çevresinin otuz iki tunç direkler çevrili, etrafı-
nın da tavaf için mermerle döşendiğini söyleyen Seyyid, burada da Kızıl-
başları görmektedir. Bunlar vahiy neden Ali'ye gelmedi diye öfkelenirler,
hakimlere rüşvet olarak kıymetli hediyeler vererek onların gözlerini kapa-
tırlar.

Yapılmış Hazret-i Beyt ol Hārām'ın ortasında tā
Otuz iki direk tuçdan dikilmiş çevresinde tā

Tavāf için döşenmiş mermer ile her cevānibler
Ne hāletdir çoğun gördüm Kızılbaş ecānibler

Muķābil bāba geldikde ayakların başar tekrār
Vahiy niçün 'Alī'ye gelmedi dir ğayz ider tekrār

Yumar hākimlerün gözün tefārik şal kuşak sım zer
Cihān rüşvetle māl-ā-māl topludur cümle baħr u ber (138-141. beyitler)

6. Türk Edebiyatında Yazılmış Önemli Hac Menâzilnâmeleri: Ortaklık- lar ve Farklılıklar

Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar, Anadolu ve Rumeli'de genel ola-
rak sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana güzergah ile bunlara
bağlı tâli yollardan meydana gelmekteydi. Bu ana yollardan Anadolu sağ
kol güzergahı, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile
Halep'e kadar uzanmaktaydı. Diğer taraftan Antakya'dan ayrılan bir yol,
Şam'a kadar gitmekte ve Şam'dan ise biri Mekke'ye, diğeri ise Kudüs'e
olmak üzere iki yol ayrılmaktaydı. Üsküdar ile Halep arasında 247 saatlik
bir mesafe vardı (Armağan, 2000: 73).

Servet'in (16. yy?) menâzilnâmesinde, Şam'dan Kudüs'e geçildiği,
orada Kubbetü's-Sahra, Mescid-i Aksâ ile kıyamette insanların toplana-
cağına inanılan yer, Bâb-ı Cennet, Bâb-ı Rahmet, Tevbe Kapısı, Davud
peygamberin zincirinin ucu, Hz. İsa'nın saf, ak mermerden oyulmuş beşiği,
Hz. Muhammed'in mi'râca çıktığı yer, Cebrâil'in Sahratullah'taki parmak
izleri, Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yer, Hz. Meryem'in kabri ve Hz. Musa'nın
mezarı ziyaret edildikten sonra tekrar Şam'a döndükleri görülür (Donuk
2017: 21). Yolculuk kaldığı yerden diğer menâzilnâmelerle aynı seyrinde
devam eder.

Nâbî'nin (ö. 1712) ise Şam'dan Kudüs'e, oradan Kahire/Mısır'a yönel-
diği sonrasında Mısır kafilesiyle birlikte Âdiliyye, Birketül-hacc, Tih Sahra-
sı, Sina Dağı, Mısır Akabesi, Bedr-i Huneyn, Râbiğ menzillerinden geçerek
Medine'ye ulaştıkları görülür (Coşkun, 2002).

Mevcut menâzilnâmeler arasında deniz yolunu kullanmalarıyla Nâtık, Fevrî ve Muhlis'in diğer menâzilnâmelerden ayrıldığı görülür. Nâtık (ö. 1717), İstanbul'dan yola çıktıktan sonra diğer örneklerde görüldüğü gibi bugünkü Anadolu toprakları arasındaki menzilleri takip etmiş, İskenderiye, Ebukır, Rşşîd, Nil Nehri üzerinde Meâş isimli bir gemiyle Kahire'ye ulaşmıştır. Burada Mısır hac kafilesine dahil olarak, Âdiliyye, Birke, Dar-ı Hamrâ, Acrut Kalesi, Teye, Nahl Kalesi, Alâiye, Sütûh, Akabe, Zuhrr-ı Hamâr, Şerefe, Uyûn-ı Kasab, Mevâlice Kalesi, Hanek, Havra, Yenbua, Bedr-i Huneyn, Rabia Eşmesi, Kadîde/Kudeyd, Asfan/Usfan menzillerinden geçerek Mekte'ye ulaşmıştır (Aksoyak, 2020: 48).

Eldeki mevcut menâzilnâmelere bakıldığında, bugünkü Anadolu topraklarında yer alan yerleşim birimlerinin genel olarak sadece isimlerinin zikredildiği, bu yerlerle ilgili ayrıntılı bilgilere fazla yer verilmediği görülür. Karayolunu tercih eden menâzilnâme yazarlarının, menzillerle ilgili su ve yiyecek durumu, coğrafi özellikler, saat mesafesi gibi bilgiler vermeye - hac menzilin başlangıcı olarak kabul edilebilecek- Şam'dan itibaren başladıkları görülmektedir. Deniz yolunu ya da Mısır menzili takip edenlerle Şam'dan yolculuğa başlayanların kesişme noktası Bedr-i Huneyn olarak tespit edilmiştir.

Mevcut örnekler arasında Şam'dan başlayıp birebir aynı yolu takip eden ve hem su durumu hem de menziller arası saat mesafelerine yer veren Sulhî, Seyyid ve Cûdî'nin menâzilnâmeleri; menzil adları, su durumu ve menziller arası mesafelerine göre karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir. Menzil isimleri, menzilde suyun olup olmaması ve mesafeler arasındaki farklılıklar tablonun bitiminde değerlendirilmiştir.

Menzilin Adı			Su Durumu			Mesafesi/Saat		
Sulhî	Seyyid	Cûdî	Sulhî	Seyyid	Cûdî	Sulhî	Seyyid	Cûdî
Tarhana Hânı/ Hân-ı Zinnûn/	Tarhana Hânı/ Hân-ı Zinnûn/	Tarhana Hânı	yok	yok	var	5	5	5
Dile	Dile	Dile	-	-	var	12	12	11
Müzeyrib	Müzeyrib	Müzeyrib	-	-	var	9	8	8
Mafrik	Mefrak	Mefrak	yok	-	yok	10	12	13
'Ayn-ı Zerka	'Ayn-ı Zerka	'Ayn-ı Zerka	var	var	var	11	12	13

Bulka, Zeyney/Düzovaa	Balk Ovası	Sahrâ-yı Belka	var	yok	yok	9	13	16
Kal'a-i Katran	Kal'a-i Katran	Hân-ı Katran	var	var	var	14	13	10
Aynu'l-Hasa/Tâbût Korusu	Hasa/Tâbût Korusu	Tâbût Korusu	yok	var	var	12	12	14
'Aneze	'Uneyze	'Uneyze Kal'ası	yok	yok	yok	9	12	14
Ma'ân	Ma'ân	Ma'ân	var	var	var	10	9	8
'Akabebaşı	Belâbaşı/ 'Akabebaşı	Şam 'Akabesi	yok	yok	yok	10	18	16
Tubaylıyya	Cıgaymân	Hısn-ı Cıgaymân	yok	yok	-	11	14	13
Kâ'u'l-Basit	Kâ'u'l-Basit/ Kâ'-ı Bisrat	Kâ'-ı Bast/ Kazuk Tutmaz	yok	yok	yok	11	12	12
Âsi Hurma/ Sahrâ-yı Tebük	Âsi Hurma	Âsi Hurma/ Tebük	var	yok	yok	10	11	8
Mugâyir	Mugayr	Megâyir	yok	yok	yok	8	16	12
Kal'a-i Hayber	Hayder Kal'ası	Kal'a-i Hayder	var	var	var	18	6	6
Birke-i Muazzama	Bülke-i Muazzama	Birke-i 'Uzmâ	var/yok	var	var	17	18	18
'Ukayra	Dâr-ı Hamrâ/ Şakku'l-'acûz	Dâr-ı Hamrâ/ Pirinç Ovası	yok	yok	yok	19	18	19
-	Müdn-i Sâlih	Medâyin-i Sâlih	-	-	-	-	-	18
'Ulâ	'Ulâ	'Ulâ	var	var	var	19	17	5
Mattarân	Matrân	Sahrâ-yı Katran	yok	yok	yok	14	16	16
Şu'bu'n-Nakam	Karîb Bi'r-i Cedîd/ Şu'bu'n-Ni'm	Vâlide Kuyusu	yok	var	var	18	11	8
Hediye Eşmesi	Hediye Eşmesi	Hediye Eşmesi	var	var	var	14	18	17
Fahleteyn	Fahleteyn	Fahleteyn/ Selam Kayası	yok	var	var	13	18	16
Vâdi'l-Kurâ	Vâdi'l-Kurâ	Vâdi'l-Kurâ/ Bi'r-i Nasuh Paşa	yok	var	var	12	14	10

Medine	Medine	Medine	vat	var	var	11	15	17
Zü'l-Halife / Ali Kuyusu	Zü'l-Halife	Âbar-ı 'Ali	var	var	var	12	2	2
Kubûr-ı Şühedâ	Kubûr-ı Şühedâ	Dühedâ Makberesi	yok	yok	yok	12	12	13
Cüdeyde Kuyusu	Cüdeyde	Cüdeyde	var	var	var	12	16	13
Bedr	Bedr-i Cüneyn	Bedrül-Huneyn	var	var	var	13	-	11
Bedr-i Meymûn	Meymûn Ovası	Meymûn Ovası	yok	yok	yok	15	16	16
Râbia Eşmesi	Râbia Eşmesi	Cuhfe	var	var	var	19	16	14
Güzelce Birke	Güzelce Birke/ Kudeyd	Kudeyd	var	var	var	18	7	12
-	'Usfan	'Usfan	-	var	var	-	-	13
-	Fâtıma Vadi-si/ Vâdî-i Şâh Nisâ	Vâdî-i Fâtıma	-	-	-	-	16	12
-	-	Beytullah	-	-	-	-	-	6
-	-	Arafat	-	-	-	-	-	5
-	-	Mînâ	-	-	-	-	-	1
-	-	Bathâ	-	-	-	-	-	2

Yukarıdaki tablo eserlerin yazılış tarihlerine veya yazarlarının ölüm tarihlerine göre oluşturulmuştur. Sulhî'nin eserinin hangi tarihte yazıldığına dair bir bilgi yoktur ancak Sulhî'nin safer 1070/Kasım 1659 tarihinde öldüğü bilgisi kayıtlıdır (Donuk 2017: 94). Dolayısıyla eserin, yazarın anılan ölüm tarihinden önce yazıldığını söylemek mümkündür. Seyyid hac yolculuğuna 1110/1699 yılında çıktığını, Cûdî de eserin bitiş tarihinin 1169/1756 olduğunu söyler (Koyuncu 2017: 180). Tablo incelendiğinde, üç menâzilnâmede çoğunluğu aynı olmakla birlikte menzil isimlerinde, menzillerdeki su durumunda ve menzil mesafelerinde bazı farklılıklar olduğu görülmektedir.

Menzil isimlerindeki farklılıkların bir kısmı, müstensihin harekeleme tercihlerinden kaynaklandığı (Mafrik/Mefrak, 'Aneze/'Uneyze, Ci-gaymân/Cugaymân, Matrân/Mattarân), bir kısmının da aynı menzil isminin yazmaların derkenarlarında diğer isimlerinin de (Aynu'l-Hasa/Hasa/Tâbût Korusu, Âsi Hurma/Sahrâ-yı Tebük, Dâr-ı Hamrâ/Şakku'l-'acûz/Pirinç Ovası, Kâ'u'l-Basit/Kâ'-ı Bisrat/ Kazuk Tutmaz, Zü'l-Halîfe/Alî Kuyusu/Âbar-ı 'Alî, Bedr/Bedr-i Cüneyn, Güzelce Birke/Kudeyd) verilmiş olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca Sulhî'nin menâzilnamesini Güzelce Birke'de, Seyyid'nin Fâtımâ Vadisi'nde, Cûdî'nin ise dört menzile daha yer vererek Bathâ'da sonlandırdığı görülmektedir.

Hac menzillerinde yazarlar tarafından yer verilen bir diğer özellik, buralarda suyun bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Tablodaki karşılaştırmada menzillerin çoğundaki su durumu aynıyken bazı yerlerde (Tarhana Hânı, Bulka/Balk Ovası, Âsi Hurma, Aynu'l-Hasa/Tâbût Korusu, Şu'bu'n-Nakam/Vâlîde Kuyusu, Fahleteyn, Vâdi'l-Kurâ) uzlaşmanın olmadığı görülmektedir. Hac aylarının şevval ve zî'l-kâde ayları ile zî'l-hicce ayının ilk 10 günü (Karagöz vd. 2007: 41) olduğu göz önüne alındığında eserlerin yazılış tarihlerinden hareketle -kesin olmamakla birlikte- bu durumun mevsimsel olduğu düşünülebilir. Cûdî'nin eserini yazdığı 1169/1756 yılının şevval ayın hicri takvime göre temmuz ayına, Seyyid'nin yolculuğa başladığı 1110/1699 yılının şevval ayı ise nisan ayına rastlamaktadır. Sulhî'nin eserini hangi yılda kaleme aldığı bilinmemekle birlikte, safer 1070/kasım 1659 olan ölüm yılına bakılacak olursa onun da hac görevini yaz aylarında yerine getirmiş olduğu ihtimal dahilindedir.

Tabloda karşılaştırılan bir diğer unsur menziller arasındaki saat mesafesidir. Üç eserde menziller arasındaki saat cinsinden mesafenin aynı olduğu tek menzil Tarhana Hanı'dır. Diğer menzillerde genel olarak aradaki mesafeler 1-3 saat gibi farklılıklar göstermektedir. Ancak bazı menziller arasındaki saat farklarının çokluğu dikkat çekicidir. Örneğin; Bulka/Balk Ovası için verilen mesafe Sulhî'de 9, Seyyid'de 13, Cûdî'de 16 saattir. Mugâyir menzili için verilen mesafe Sulhî'de 8, Seyyid'de 16, Cûdî'de 12 saattir. Hayder Kal'ası için verilen mesafe Sulhî'de 18, Seyyid'de 6, Cûdî'de 6 saattir. Zü'l-Halîfe/Alî Kuyusu için verilen mesafe Sulhî'de 12, Seyyid'de 2, Cûdî'de 2 saattir. Bu farklılıkların sebebi de mevsim şartları, kervanın büyüklüğü, ulaşımı sağlayan hayvanların durumu, kafiledaki insanların hastalık, yaşlılık gibi durumlar olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Hac seyahatnâmesi/menâzilnâmesi/menâsiki şeklinde adlandırılan eserler, hac kervanlarının güzergâhı (menâzil) ve haccin edası (menâsik) konusunda insanları bilgilendirme amacıyla yazılmıştır. Genel itibariyle iki bölümden oluşan bu çalışmanın Seyyid tarafından kaleme alınan metninde hem menâsik hem de menâzil bölümleri bulunmaktadır. Menâsik bölümünde, haccın gerekleri, haccı eda etmenin şartları, ihrama nasıl girileceği haccın farzları, vacipleri, terk edilmemesi gereken sünnetler, haccı bozan unsurlar, mekruhlar, haram olan şeyler, gibi birçok konuda toplam on altı başlık altında bilgiler verilmektedir. Menâzil bölümünde ise, İstanbul'dan Şam'a kadar olan yerlerin sadece isimleri verilirken Şam'dan Medine'ye kadar konaklanan menzillerin coğrâfi şartları, yiyecek içecek durumları ve aralarındaki mesafelere de yer verilmiştir. Seyyid'in eserini benzerlerinden ayıran önemli özellikleri, bilhassa menâzil bölümünde kendi içinde bulunduğu ruhsal durumlar hakkında ipuçları vermesi ve rüşvet, hakimlerin adaletsiz tutumları, bilgisiz âlimler, namaz kılmayanlar, Kızılbaşlar'ın her yerde bulunup makam sahibi bey ve paşaların çoğunlukla onlardan atanması gibi çeşitli konularda eleştirilerini dile getiriyor olmasıdır.

Çalışmanın ikinci ana bölümü, neşri yapılmış eserleri arasında izledikleri güzergâhları bakımından yapılan karşılaştırma üzerinedir. Osmanlı Devleti'nde hac organizasyonlarının düzenli ve güvenli bir şekilde yerine getirilebilmesi için devlet tarafından iâşesi ve askerî koruması temin edilen kervanların kullanması için menziller ve güzergâhlar düzenlenmiştir. Bu örneklerin hemen hepsinde hac yolculuğu İstanbul'dan başlamakta, Medine'de son bulmaktadır. İstanbul'dan başlayıp Antakya'ya kadar olan güzergâh hepsi için ortaktır. Buradan sonra ortaya üç farklı yol çıkmaktadır. En çok tercih edilen güzergâh, Şam'dan itibaren Mefrak, Ma'ân, Âsi Hurma, 'Ulâ, Medine güzergâhdır. Nâbî ve Servet'in ise Şam'dan Kudüs'e geçtikleri, Servet'in bir takım ziyaretlerden sonra Şam'a dönüp buradan yola devam ettiği görülürken, Nâbî'nin Kudüs'ten Mısır'a yöneldiği oradan Mısır kafilesiyle Medine'ye ulaştığı görülmektedir. Nâtık, Fevrî ve Muhlis'in İskenderiye'den deniz yoluyla Kahire'ye geçip oradan Mısır kafilesine katılarak Medine'ye ulaştıkları görülmektedir. Deniz yolunu ya da Mısır menzili takip edenlerle Şam'dan yolculuğa başlayanların kesişme noktası Bedr-i Huneyn olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, aynı yolu takip eden ve hem su durumu hem de mesafe bilgileri veren Sulhî, Seyyid ve Cûdfî'nin menâzilnâmeleri bu yönleriyle bir tabloda gösterilmiştir. Bu üç örnek arasında söz konusu şartlarda yapılan karşılaştırmada geçilen yerler aynı olsa

da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Menzil isimlerindeki farklılıkların, müstensihin harekeleme tercihlerinden kaynaklandığı, menzillerdeki su durumunun farklılığının mevsimsel şartlardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Menziller arasındaki mesafe farklarının ise yine mevsimsel şartlar, kervanın büyüklüğü, ulaşımı sağlayan hayvanların durumu, kafiledaki insanların hastalık, yaşlılık gibi durumlaradn kaynaklandığı düşünülmektedir.

Ek: Seyyid'in Menâsik-i Hacc ile Menâzilnâmesi'nin Karşılaştırmalı Metni

[D,1b] Hazā Nazm-ı Menâsik-i Seyyidī⁴
[B,14b] Bismi'l-lâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm⁵
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Şart-ı İslâm'dan birinün rûkn-i a' zam olduğın
Naşş haber virdi teyakḫun it nedir hacc-ı şerîf

Her umûri naḳle rabṭ it bilesin n'olduğın
Ol vaiktde saña şer' an dinilür taḫkiḳ zarrîf

Hac luğatde ḳaşda dirler iştilâḫîsin beyân
Eyle Seyyid cümle ihvâna ola zâhir ' ayân

Fi'l-i ḫâş ile zamân-ı ḫâşda zâ'ir olmalı
Ol mekân-ı ḫâş kim sa'y idüp anda olmalı

Ḥazret-i hacc-ı şerîfiñ iştilâḫ ma' nâsı bu
Zabṭa 'azm eyle 'amel it bulasın cennetde bû

[D,2a] Beş gün içre tam olacak cümle ef'âl-i hac
[B,15a] Ba'zı fâzıl böyle taşriḫ eylemişdir itme lec

Fî Beyâni Vücüb-ı Şerâi'ti'l-Hac
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Ḳaç durur dirseñ vücüb-ı şart-ı hacc-ı zü'l-ḫilim
Ṭâ'at İslâm 'aḳl ḫurriyet bulûğ vaḳt ' ilim

Bu yedi şartuñ biri olmaya farz olmaz o hac
'Aḳl ile dîn olamaz var cehile tevbe it kaç

Fî Beyâni Şerâi'ti'l-Edâ
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Yâ ne miḳdârdır edâ-yı şart dinirse fi'l-mesâ
Beş velikin müşterek beyne'l-ricâlü ve'n-nisâ

Emn-i râḫ ḫabs olmamaḳ şıḫḫat bulunmaḳ fi'l-beden
[D,2b] Bunlar 'âm bâḳi nisâya ḫâş durur şorsın giden

'İddet olmamaḳ ikinci 'avrete maḫrem gerek

⁴ Başlık: B-

⁵ Besmele: D-

Gidemez şer‘an bilā-maḥrem gide ta‘zīr gerek

Böyledir şer‘-i Muḥammed men‘e ḳādirdir emīr
‘Ālime i‘lām-ı farz icrāsı lāzım li‘l-emīr

Şimdi bunlar ḳaldılar ‘ālimlere danışmadan
El deger mi dāniře fāsıd ile ḳonuřmadan

Şimdi meydān fāsıdūndūr ḡāfilūndūr cāhilūn
[B,15b] Fehm yoḳ temyīz yoḳdur ḫākim olan zāhilūn

Baḳsa eslāfiñ tevārīḫde ne idi kārları
‘Ālim-i ‘āmiller idi cümle yār u ḡārları

[D,3a]
Ḳaldı şūret uğrusı vallahi ta‘dād olmadan
Gide gör ‘uḳbāya Seyyid zerre mu‘tād olmadan

Hey‘ete baksañ tıyulmaz ḳavl ü fi‘l-i Bā-Yezīd
Cüz‘ice im‘ān iderseñ fi‘lidir fi‘l-i Yezīd

Ehl-i dūnyā olanıñsa fehmine virdi kelāl
Terk-i ‘ilim hetik-i ‘ırz-ı cehl ile ḫulm-ı ḋalāl

Āḫ-ı ḫuccāc yerde ḳalmaz ḫākim açsın ḡözini
Nuřret itsün gice gündüz ḫāliř itsün özini

Cümleden fāsıd ne dimek şer durur ‘ācil cezā
Mā‘adāsı ‘ibret alsun itmesün ḫālḳa ezā

Seyyidi ḳaşr it yeter ‘ārif olan añlar dutar
[D,3b]Añlamazsa il için cem‘ olana dīnin şatar

Fi Beyān-ı Şerāiṭ-i Şiḫḫatü‘l-Edā

Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilün

Yazdılar daḫı ṭoḳuzdur şart-ı şıḫḫat li‘l-edā
[B,16a] Żabṭına sa‘y idene her kim ise cānım fedā

‘Aḳl İslām [u] temyīzle zamān iḫrām mekān
Bī-cimā‘ ol yil edā fi‘le ‘azīmet keyfe kān⁶

Fī Beyāni Şerāiṭi Vuḳū‘ Ani‘l-Farz
Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilün

Mevte dek ibḳā vü İslām ‘aḳl-ı ḫürriyyet edā
Kendi nefsiyle eger ḳādır ise olur edā

Ġayrıdan olmaya ḳaşdı daḫı niyyet nāfile
Vaḳfe‘den evvel cimā‘ olursa fāsıd ḡāfile
[D,4a]

Ṭoḳuzuncı şart bulūḡdur bālīge olur ḫıṭāb

⁶ Beyitte, “‘Aḳl, İslām, temyīz, zamān, iḫrām, mekān, bī-cimā‘, yil, ‘azīmet” kelimelerinin her birinin altına kırmızı mürekkeple 1’den 9’a kadar sırasıyla numara vrilmiştir.

Bu otuz şart oldu cümle zabıt idendir müsteşâb

Fî Beyâni'l-İhrâm

El-İhrâm huve'd-duhuli fî iltizâm hürmetihi mâ yekünü 'aleyhe⁷ halâlen kâble iltizâm girmedür ma'nâ-yı İhrâm iltizâma şol harâm şey kim hılli mu'ayyen idi kâble iltizâm.

Fî Beyâni Ferâ'izi'l-Hac

Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Fi'l-haķıķa farz üç İhrâm vukûf ile tavâf
Raĥmetullah metn içre altıdır hıfz eyle şâf
[B,16b]
Telbiye niyyet vukûf tertib tavâf mutlak tavâf
[D,4b]Niyyeti taşrih iden metn-i muşannif itme laf

Farz olan yerlerde lebbeyk yâ anuñ mişli ile
Farz tamâm olur daĥı taķlid-i ĥurbân şevķ ile

Oķına tamâm vürüd üzre ziyâd olsa ĥasen
Bundan eksik oķına mekrûh olur olmaz ĥasen

Niyyete ĥaşd didiler cüz' ice ĥurmaĥdur vukûf
Mâ' adâ tafşilin im'ân eyle ol şâĥib vukûf

Fî Beyâni'l-Vâcibât

Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Vâcibât yigirmi iki on tokuz sünnet tamâm
Ĥâcetünse zabıtın it cehl ile rabt olmaz rümâm

Otuz üç yıldır İşim Ĥaķķ'a bu ĥalkı ĥaķ ile
[D,5a]Da' vet ammâ buldum az Ĥaķķ'a [da] tâbi' ĥaķ ile

Ĥâcıyam dirseñ su'âl olınsa yoķ şer'î cevâb
Cehl ile şey' ĥâşıl olmaz ĥande bulursın şevâb

Şanma kim kendüm tamâm itdüm İşim buldı tamâm
Yoĥa yoķ cürm ü ĥuşûrum ĥaddi geĥmişdir tamâm
[B,17a]

Evveli miķâtdan İhrâm sa'ydır beyne's-Şafâ
Daĥı ve'l-Merve üçüncü ibtidâsı min Şafâ

İstidâmetdür nehâren li'l-ĥurûbi fi'l-vukûf
Olmaya Vaķfe nehâren cüz' mine'l-leylde vukûf

Müzdelife⁸ Vaķfe'dir ba'de't-ĥulûc fecr-i nehâr
Budur altıncısı yedincisidir remy-i cimâr

[D,5b]

Ĥalk taķşir tokuzuncısı vedâ' için tavâf
Fi't-tavâf meşy oldu onuncü rek'atân⁹ li't-tavâf

⁷ 'aleyhe: 'aleyhe D

⁸ Her iki nüshada "Müzdelife'de" şeklinde olan kelimedden vezin gereĥi "--de" çıkarılmıştır.

⁹ Her iki nüshada "rek'atandır" şeklinde olan kelimedden vezin gereĥi "-dur" çıkarılmıştır.

On ikincisi tahâretdir teyâmün on üçü
‘Aks ider ba‘zî kilâb anlardır itüñ ard kıçı

Setr-i ‘avret qadr-i mâyestür tahâret min şiyâb
Di¹⁰ on altıncı tavâf nerâirîn oldu meşâb

On yedincisi tavâf ekşer[i] olur¹¹ ziyâd
Ol tavâf ola verâ-yı fi‘l-ḥaṭîm it i‘tiyâd

Ḳable ḥalkın remy-i cemre fi‘n-naḥîr ma‘nâda ‘âm
Müfrîd-i ḳârın temettu‘ ol durur tafşîl-i ‘âm

[B,17b]Remy ḥalk beyninde ḳârın leh temettu‘ çün cezâ
[D,6a] Zebḥ-i ḳurbân oldu yigirminci kesr itme ezâ

Bu ikinün zebḥ yevm-i naḥr içindedir imâm
Ḥalk taḳşîr fi‘l-ḥarem yirmi¹² iki vâcib tamâm

Vâcibüñ ḥükmi lüzüm-ı dem durur it iḥtirâz
N’olacak dimez ḥayâ ider olan ehl iḥtirâz

Fî Beyâni Süneni’l-Mü’ekkede
Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilâtün Fâ‘ ilün

Müfrîd-i bi‘l-ḥacc için dindi sünendendir tavâf
Ḳârın âfâḳıyyedir evvel ḳudüm ber-iḥtilâf

Şavṭ-ı ülâda remil sa‘y içre itmek her veleh
Ḥînet üzre yürümeḳ bâḳide zıdd-ı her veleh

Müzdelife¹³ oldu beşincisi beytütet yine
[D,6b]Oldı altıncı mübit cânım işit yevmü’l-Mina

‘İnde’l-iḥrâm ḡusl ile lübs-i azar ile ridâ
Rek‘atâ’l-iḥrâm muḳaddem soñra iḥrâm it edâ

On biri tekrâr lebbeyk ibtidâ vü istilâm
Vaz‘-ı yed taḳbîl ile rûkn-i yemânî istilâm

Fi‘t-tavâfi’l-ḥacci ‘umre ıztibâ‘ dur on beşi
[B,18a] İstilâm it sa‘y ile beyne’t-tavâf pāk it işi

Zıkr-i envâ‘-ı du‘â vâriddir efḍal fi‘t-tavâf
Sa‘y-ı eşvât-ı muvâlât oldu bil beyne’t-tavâf

Ḥuṭbe üç mevzi‘ de maḥşuş ḡusl-ı yevm-i ma‘rifet¹⁴

Ḥükmi sünnetdir isâ‘et mâ‘adâda evveli terk
[D,7a]Farz terk itmek gibidir cāhile evlâ-yı terk

¹⁰ Di: Didi D

¹¹ Olur: ola B

¹² Metinde yigirmi şeklinde geçen kelime vezin gereği yirmi olarak alındı.

¹³ Müzdelife: Müzdelife’de B

¹⁴ Beytin ikinci mısraı iki nüshada da bulunmamaktadır.

Çaldı bilinmekden aşlā hükmi-şer' üñ rütbesi
Dürri meknün olsa diñlemez yok ise rütbesi

Çan iderler şimdi rütbe māl ile cāh-ı cemāl
'Aqlıñ başıña al bağ böyle mi dir zü'l-celāl

Māl [u] cāh [u] pāyemüz var diyü bunda şorıdan
Yārın anda zāhir olur n'işler aña var iden

'İlm ü fazl u zirve-i taqṣvāyadır anda nazar
Şübhe iden şāhibin zāyi' ider gibi gezer

Gezme ruḥşat elde iken tevbe eyle pāk ile
Seyyidi gel 'āmil ol iş bitmez aşlā kāl ile
[D,7b]
Seyyidi dün maqşada virme vücūduña elem
[B,18b] Çokça izhār itme ḥaqq'ı ḥaşm elindedir kalem

Fī Beyāni'l-Müfsid
Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilün

Müfsid-i ḥacdur cimā' -ı dübr-i kıble bī-nizā'
Ger nikāhan yā sifāhan diñle sen ehl-i fezā'

Vakfeye ṭurmazdan evvel ekşer 'umre olmadan
Ger olursa bu dinilen ḳaldı ol ḥac olmadan

Muḥrim iken her biri itse cimā' -ı keyfe kān
Her birinüñ ḥaccı fāsıd olmada yoḳdur gümān

Lāzım oldı cümlesine eylemek ḥaccın ḳazā
Ḳārın[a] ger mu' temir? ḥükm eyledi şāhib-ḳazā
[D,8a]

Fī Beyāni'l-Mekrūhāt¹⁵
Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilün

Cümle mekrūhāt-ı ḥacca didiler yigirmi dört
Nazmına sa' y eyle luṭf it ba' zi¹⁶ ' işyāñıñ ört

Eşhür-i ḥacdan muḳaddem giymedir iḥrām biri
Ḳārınüñ iḥrām-ı ḥacca ' umre soñ mekrūh yiri

Vireler iḥrāma izn-i cāriye vü ' abdine
Men' ide soñra azār ile ridāyi ' aḳdine

[B,19a] Gevdeye bir şey'i şarmak intifā' ile duḫül
Taḫt-ı estāra ḥazer it itme şer' isiz duḫül

Böyledir şer' -i Muḥammed daḫl idüp olma fuḫül
Terk-i beytütetle ḫuṭbe daḫı te' ḫir-i nüzül
[D,8b]

¹⁵ Mekrūhāt: Mekrūh D

¹⁶ ba' zi: Buğz B

Mescid-i cemre haşşisin remyi remy itmek kebîr
Mess şayib şemm ü fevâkih dağı kesr itmek kebîr¹⁷

Şevb-i necs ile tavâf beytûte fi yevmi'l-Minâ
Kıl müyesser yâ İlâhî cümleye virgil minâ¹⁸

Halk-ı rubu' ile tavâf ibtidâ ğayru'l-ħacer
Ref' -i zikre fi't-tavâf virmez rızâ İbn-i Ğacer

Beyne'l-esbû' in tavâfuñ cem' i mekrûh bî-şalât
Târîke Seyyid şefâ' at ide fahr-ı kâ'inât

Fî beyânî Mâ-yahrumu 'Ale'l-muħrim
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Muħrime iħrâm ile olan ħarâm kırk beş ħarâm
Dört bölük oldı velâkin zikr olan kırk beş ħarâm

[D,9a]

On sekizde dem taşadduğ on üç on birde bahâ
Bâkî kalan üçde cânım cebr [ü] nâkış li'l-bahâ

[B,19b]

Dem taşadduğ kıymet ile cebr [ü] noķşân her ne var¹⁹
Cümle vâcib cümleye terk eylemez rahmet umar

Rahmet ummak ictinâb itmeksizin dindi muħâl
İçmeden kandum u toydum yimeden dinmek muħâl

Baba ana dilini de añlamakdan kaldı nâs
Bâ' işi vallâhi şek yok dinilürse şerr-i nâs

Şerr-i nâs kimdir diyü tevfiķ olup şorsa biri²⁰
Kütb-i eslâf toptoluydı sormağa ķorsa biri

Gel merâma Seyyidî debretme derdiñ tebrenir
[D,9b]Cüz'ice fehmî olan añlar murâdı debrenir

Hak bilinmez halk ile bil halk bilinir Hak ile
Böyledir ħükm-i selef müşbet durur bu Hak ile

Evvelâ itmek cimâ' u lems ü ħuble' ānaķā
Üçi şehvetle muķayyed siyyemâ mu' ānaķā

Kaşş-ı liħye rub' -ı re's-i ħalkile lübs-i ķamiş
Vech [ü] ra'suñ rub' ı gelen kâmilten örtmek desîs

Fî Bahri Āħer
Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

¹⁷ Vezin aksamaktadır.

¹⁸ Minâ: muti B

¹⁹ D nüshasında mısraın başında bulunan "cümle" kelimesi B nüshasında yoktur. Kelimenin varlığı vezni aksattığı için metne alınmamıştır.

²⁰ biri: bir kişi B

[B,20a]

Teṭayyüble tedehhün lübs şevb-i maşbü' muṭayyib
Meger mağsül ola maşbü' bulunmaya muṭayyib

Daḥı terk eyleye remyi tecävüz ide Mîkâti
Bilâ ihrâm tecävüzdür giçe gün²¹ ekşer evḳâti

[D,10a]

Ṭavâf-ı şadr-ı sa' yuñ ekşerin itme on dördi
Tedâvî terk-i vâcib ekl-i ṭayyib te'ḥîre virdi

Bu ma' dūd on sekiz vâcib bunuñ terkinde vâcib şât
Velikin iki mevzi' de kifâyet²² eylemez bil şât

Ṭavâf-ı halkdan evvel Vaḳfe'den sonra cimâ' cânî
Cünüb ḥayz ü nifâs-ile ziyâret oldı çün şânî

Bu iki fi'l-i ' işyâna baḳarla ibl olan vâcib
Ḥazer it Seyyidî nazm it nedir bâḳî kalan vâcib

Fî Beyânî Mâlezime Minhü'l-Taşadduk²³
Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün

Teṭayyüb ' uzv-ı moḳşânı giye mu' tād olan şevbi
Yüriye baş [u] vechin daḥı günden az ola ḥünî

[D,10b]

Rubu' dan azı halk idüp daḥı ḡayrıda halk-ı ser
Ve hem kaşş-ı azâfir başdan az yâḥûd ola ekşer

[B,20b]

' Uzuvdan az tedihîn ü daḥı üç taş birin terki
Ṭavâfi nakl iden muḥdiş daḥı şadr-ı tavâf terki

Ṭavâfdan da ziyâret çün eḳallî terk oldı on üç
Taşadduḳdur olan vâcib bularda ḡayrı yoḳ şey hiç

Fî Beyân-ı Mâlezime Minhü'l-kıyâmeti
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Ḳatl-i şayd-ı berre işâret kesr-i beyza netf-i riş²⁴
Daḥı itmekdir dalâlet ger iderse bâṭıl iş

Kesr-i ḳaṭ' u ' uzv-ı cerḥ ḳaṭ' -ı şecer daḥı nebât
Ḳıymeti vâcib bu on birde ' amel it ḳıl şebât

[D,11a]

Fî Beyânî Mâyecibu Fiha Cebrü'n-noḳşân
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Cerḥ-i netf-i riş idüp şaḡa vire noḳşân aña

²¹ Her iki nüshada da gün ve ekser kelimelerinin arasında bulunan “ya” vezin gereği metne alınmamıştır.

²² mevzi' de kifâyet: B-

²³ Başlık B-

²⁴ Vezin aksamaktadır.

Bu üçünden vâcib olur cebr ü noqşân aña

Vaşf olan kırk beş harâm oldı beyân eyler merâm
Nice itmek hürmeti Rabbuñ didi beytü'l-harâm

Fî Beyâni Aşkâmi Fevti'l-Hacc

Mefâ' ilün Mefâ' ilün Fe' ülün

Vukûf fevt olmağ ile fevt olur hacc
[B,21a] Şürûtı olmaya bâtıll olur hacc

Aña lâzım taħallül ide ' umre
Sürer ef'âl-i ' umre âhir ' omre

Mina günine yitişirse ol hâc
[D,11b] Ki kurbân vâcib olmaz gel gözün aç

Gelen yıl yâ dağı şonra kaçāsı
Olur vâcib budur Haqq'ın kaçāsı

Temettu' müfrid olursa bu aşkâm
Ola kârın olur ' aks üzre aşkâm

Ṭavâf-i ' umre sa' y ider anuñ çün²⁵

İder haccıñ fevâti-çün ṭavâfi
Ḥudâ mesrûr ide ehl-i ṭavâfi²⁶

İkisi çün dağı halk ile sa' yı
İder ıskât-ı dem halk ile sa' yı

Ki hacdan ğayrı şey kalmaz kaçāya
Dir âmennâ olan râzı kaçāya

[D,12a]

Fî Beyâni Mâ-yubâhu li'l-Muħrimi velâ Yelzimu bi-Fi 'lihi Şey 'un
[B,21b]Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün

Otuz altı oldı cānum muħrime olan mübâh
Lâzım olmaz bir cinâyet bu durur hük-m-i mübâh

Ḳatl-i hayye fâre ' akreb kelb ğurâb nemi ba' üz²⁷

Ḥad 'at seretân kurt zabb berâğiş sülḥafât^{28, 29},
Dört şeyi zebḥ ile şayd-ı semek cā' iz şıfât

Ğusl idüp ḥammâma³⁰ girmek dağı cā' izdir gözüm

²⁵ Bu beytin ikinci mısraı iki nüshada da bulunmamaktadır.

²⁶ Ḥudâ mesrûr ide ehl-i ṭavâfi D-

²⁷ Bu beytin ikinci mısraı iki nüshada da bulunmamaktadır.

²⁸ Sülḥafât: sülḥafân D

²⁹ Der kenarda: ebl, baqar, ğanem, decâc

³⁰ ḥammâma: ḥammâ D

Maḥmil-i fuṣṭāt u istizlāl-i beyte yoḡ sözü̇m

Şedd-i hemyān lübs-i ḥātem ḳat‘ -ı eṣcār-ı ḥaşış
Raṭb u yābis fi’l-ḥarem cā’iz degül olsa ḥaşış

İktiḥāl min ġayrı ṭib dühn-i şıḳāḳ ekl-i semīn
[D,12b] Dühn ü laḥm ü şaḥm ü ilḳā-yı ‘aba³¹ itmek cebīn

Ġusl-ı şevb ḳaşd-ı nezāfet daḫı teccīd-i libās
Seyyidī ‘azm-ı ḫulūş it ḳalmasıñ ḳalbūñde pas

Bu otuz altı mübāḥ³² oldı beyān eyle ‘ayān
‘İlme ṭālib olmayan dünyā vü ‘uḳbāda yayan

Bismi’l-lāhi’r-raḥmāni’r-raḥīm³³
Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilün

1 Bin yüz on tāriḫine oldı muşādif ‘azm-i ḥac
[B,22a] Ḥaḳ Te‘ālā virdi ḳudret olamaz taḳdīre lec

2 İki yavrum ḳodum evde biri³⁴ oḳur oḳudur
Ol biri oḳur ol anı ġāhi ġāhi ḳaḳıdur

3 İkininüñ de kemālin göstere Ḥallāḳ-ı hū
[D,13a]Seyyid’iñ baş maḳşadı Ḥaḳ’dan degül illā ki bu

4 Daḫı sā’ir ehl-i Ḥaḳ evlādına vir yā İlāh
‘İlm ü faḫl şöyle kim def ideler dünyāda āh

5 Seyyidī ider recā kim işiden āmin diye
Az ‘amelle anı Ḥaḳ ‘ālī maḳāmāta ḳoya

6 Gel merāma şehr-i Ḳoştañfine’den cümle ḳonak
Naḫma al her birin ‘avn-i Ḥaḳ’la olsun yüzün āḳ

7 Ḥācinuñ baş maḳşadı ‘ilm-i menāsik bir bu
İkinin eyle beyān tā bulasıñ cennetde bū

8 Üsküdār u Geybüze Derbend İznik Lefke Ḥān
Söğüt Eskişehr [ü] Ḳāzi Ḥusrev [ü] ḫoşca cān
[D,13b]

9 Fi’l-ḫaḳāḳa biri Bāyād [u] biri Bolāvadīn
Aḳşehir’den evvel İşḫāḳlı bulamadım dadın
[B,22b]

10 İlġin [u] Lādik’le Ḳonya ismidir³⁵ Ḳarabıñār
Mavṭınım şehri Eregli andadır ‘Ālibıñār

11 Vaḳt geldikde çoşar ḫācet kesilse şoġıdur
Nı‘mete ḫad yoḳ süri çoḳ gice gündüz şaġıdur

³¹ ‘aba: D-

³² mübāḥ: D-

³³ Menziller arası mesafeler, ilgili yerleşim yerine verilen numaralarla dipnotlarda yer almaktadır.

³⁴ biri: bir birin D

³⁵ ismidir: ismid B

- 12 İ‘ tiḳādı pāk ḳavm eksik degül ḳoyunları³⁶
Ḥamdülillāh ſimdi pek keſrettedir düzgünleri
- 13 Eski ḳuzḡun³⁷ göçdi nevbet geldi bil ‘ ālimlere
Eyleye Rabbim hidāyet göçecek zālimlere
- 14 Fıkr-i eślāf itmeyüp her biri toḡrı gitmeye
[D14a]Ḥaḳ kelāmı tıtmaya bir gice rāḥāt yatmaya
- 15 ‘ Ālim³⁸ istiḡnāda olsa zālime meyl itmese
İḳtizā olmasa ſer‘ en hiç birine gitmese
- 16 Pek güzel olmaz mıdı cāhil kemāl bulmaz mıdı
‘ Āleme³⁹ cümle ‘ adālet ser-te-ser tılmaz mıdı
- 17 Bu ḥiṭābum cümleye maḥſūſ degildir bir kese
Baş olan ‘ ālimleri tıyurmaz oldı biñ kese
- 18 Añladın mı inhidām-ı dīne bā‘ iş olanı
[B,23a]Añlamazsañ nefye ‘ azm it ḳabz-ı rūḥa geleni
- 19 Gel merāma maskaṭ-ı re‘ sim olandır Yeñihān
Altı sā‘ atdir oradan taḡ içinde Çifteḥān
[D,14b]
- 20 Ḥānyayla vü Çakıt ‘ ālimleri çok Adana
Misis [ü] Ḳurdḡulaḡı Payas Beleñ ſor gidene
- 21 ‘ Antaḳıyye Zanbaḳıyye⁴⁰ ſu‘ ūr Madiḳ Ḥama
Ḥamaſ⁴¹ İkiḳapulı gir çık öbüründen yaña
- 22 Benek ile⁴² Ḳudife oldı otuz tıokuz tamām
Vāſıl ol ſām-ı ſerīfe ḳalmasın ḳalbde zulām
- 23 ſehr-i ſām‘ dan tā merām‘ a vāſıl olan menzilin
Cümlesin naẓm eyleseñ herkes bilirdi menzilin
- 24 Ḳalb-i ḥuccāca feraḥ ilḳāsına yoḳ iſtibāh
Bā‘ iş-i tezkır olur ider du‘ ā-yı intibāh
- 25 Nām-ı Ḥān-ı Tarḥana⁴³ sükkān yoḳ vāsi‘ fezā⁴⁴
[D,15a]Menzil-i evvel odur çaḳ suyu yoḳ anda eza
- 26 ſāniyen Dile dinür biz ḳonmaduḡ geçdik anı
Çevresi ſöyle helāk kim görenün dıtrer teni
[B,23b]
- 27 Ḥikmetin ſorduḡda didiler ‘ Arab itdi [ḥarāb] ⁴⁵

³⁶ İki nüshada da “koyunları”dan önce “kuzı” gelimesi yer almaktadır. Vezin gereḡi bu kelime çıkarılmıſtır.

³⁷ ḳuzḡun: ḳuzḡun D

³⁸ ‘ Ālim: ‘ Ālem D

³⁹ ‘ Āleme: ‘ Ālime B

⁴⁰ Zanbaḳıyye: Zanbiḳe B

⁴¹ Ḥamaſ kelimesi D nüshasında ilk mısraın son kelimesi olarak yer almaktadır.

⁴² “ile”den sonra her iki nüshada da “daḡı” ifadesi bulunmaktadır, vezni aksattıḡı için metne alınmamıſtır.

⁴³ Tarḥana Ḥānı sā‘ at: 5

⁴⁴ Fezā: ḳazā B

⁴⁵ Metinde “helāk” olan kelime kafıye gereḡi ḥarāb ſeklinde tamir edilmiſtir.

- Ben didüm bulmaya ni^c met görse şu olsun serāb
- 28 Kõnlan s̄āni Kũteybe⁴⁶ arz-ı ni^c met bĩ-şũmār
Bõyle berbād eyleyen H̄aḡ'dan nice raḡmet umar
- 29 Şālisi anuñ Mũzeyrib⁴⁷ mebbe-i çõl bĩ-naẓĩr
Cũmle ḡalḡ anda mũsāvĩ ger faḡĩr ũ ger vezĩr
- 30 Bu ũçũñ tertĩb ile s̄ā^c at ḡaç dirseñ cevāb
Beş on iki sekiz v'allāhu a^c lem bi's-şavāb
[D, 15b]
- 31 Daḡı dõrdinci Mũzeyrib'den ḡaḡĩnca⁴⁸ Mefraḡ'a⁴⁹
Zāhir olur gũne gũne ol ḡonaḡdan tefriḡa
- 32 Deve otı çoḡdur anda taşlı taḡlar arası
Çoḡ kişi ḡılmaz namāzı daḡı yũzler ḡarası
- 33 Mũcde olsun ^cAyn-ı Zerḡa⁵⁰,dĩr beşinci şuyı çoḡ
Anda da ḡılmaz namāzı dinsizũñ hiç nũri⁵¹ yoḡ
- 34 H̄ākimũñ gõrmez gõzi kim bile bula anları
Dõrt mezāhib iḡre şek yoḡdur mũbāḡdĩr ḡanları
- 35 H̄ācinuñ dĩn añlayanı āh ider her gũnde biñ
[B,24a]Anı men^c iderse ger⁵² artar gũmũmı gũnde biñ
- 36 Yā niçũn artar gũmũmı diyũ şorsa bir kişi
[D,16a]Tũzi çoḡ ḡor yaḡ dõker ibriḡ ḡalar bitmez işĩ
- 37 İsmi ^cakkām şũreti insān gezer ḡayvān-mişāl
Bunlarıñdır bu belā ḡākimlerũñ cũmle vebāl
- 38 Ba^c zı nũrsuz var namāz ḡılmaz yine namı velĩ
Şũbhe itme anlara dimez velĩ illā deli
- 39 H̄ĩrsıza ḡırlı diyũp pĩrsizlere pĩrim diyen
Şer^c i mũnkirdũr ya cāhildũr odur ḡalḡı şoyan
- 40 Sõz⁵³ budur v'allāhi cāhil tevbe eyle gel uyan
Baña ketm el virmez itsem urılır aḡza oyan
- 41 ^cAyn-ı Zerḡa'dır ḡonaḡ altıncıdır Balḡ Ovası⁵⁴
Şuyı yoḡ Mefraḡ gibidir lik taşsız ovası
[D,16b]
- 42 H̄ān-ı ḡatrān⁵⁵,dĩr yedinci şuyı ḡoş vāsĩ^c fezā
Şõyle esdi rũzgār mihter olan ḡekdi ezā

⁴⁶ Kũteybiye s̄ā^c at: 12

⁴⁷ Mũzeyrib s̄ā^c at: 8

⁴⁸ ḡaḡĩnca: ḡalḡĩnca B

⁴⁹ Mefraḡ s̄ā^c at: 12

⁵⁰ ^cAyn-ı Zerḡa s̄ā^c at: 12

⁵¹ Nũri: nũr D

⁵² ger: eger B, D

⁵³ Sõz: sõzũm D

⁵⁴ Balḡ Ovası, s̄ā^c at: 13

⁵⁵ ḡatrān ḡān, s̄ā^c at: 13

- 43 Sekizinciye Haşā dinmiş ü Tābūt-ı Korusı⁵⁶
İki sâ' at şuyı var çok kuzı koyun sürüsü
[B, 24b]
- 44 İnişi var indi huccāc taşlı mevzi' bî-şümār
Yalın ayak ekşeriye kavm-i cāhil ke'l-ħimār
- 45 Tokuzuncısı 'Uneyze'dir onuncısı Ma' ān⁵⁷
Sehl ide feyyāz-ı muṭlaḳ uludur çün müste' ān
- 46 Kara taşı var uvaḳ yoḳ otı şuyı bî-emān
Hoş gelir züvvāre bir hālet durur⁵⁸ yoḳdur gümān
- 47 Beyt-i ekrem Tūr-ı Sīnā ravza-i faḫru'l-munā
[D, 17a] Maṭlab ola niçe hoş gelmez āna küll-i ' anā
- 48 Şuyı var hādeḳden aḳar inciri ḫurması var
Ḫaḳ budur cem' olmış anda ḫar-ı cehl[ü] ḫar-ı nār
- 49 Cehl ile dīn olmaduḡın bildüren bize Resül
Dir bular ḫāşā bu fi'l ile bizdendir Resül
- 50 Dimedi mi olma maḡrūre kızım eyle ' amel
Sen anı geçdiñ mi ḫinzīr yā nedir terk-i ' amel
- 51 İftihār olmaz neseble didi Ḫayy u Zü'l-Celāl
Bî-' amel aç gözünü v'allāhi bu söz k'ez-zülāl
- 52 Māl [u] cāh [u] kuvvet-i ensāb ile faḫr eylemek
[B,25a] Fi'l-i kāfirdir ' udül itmeye kılıç yā kürek
[D,17b]
- 53 On birincisi Belābaşı⁵⁹ Cigaymān⁶⁰ on iki
İbtilādır bu iki de ḫurumuş şuyuñ köki
- 54 ' Acizüz Rabbim bu⁶¹ huccāc ḳuluna eyle naḫar
Şübhe yoḳ zü'l-ḫāne dārında ne varsa sezer
- 55 Mūnķirāt [u] ḫulm [u] fişka ḳalmamış aşlā ' aded
Def' ine yoḳ ḳudretüm ' afv eyle yā Rabbi meded
- 56 Zīnet ü [ḫayl]⁶² [u] ḫaşem ḫākimleri ḳılınmış ' ḡarīḳ
Pādişāh çeksin ' azābın ḳaldı ayaḳda ' arīḳ
- 57 Rüşvet aldı berr ü baḫri bitmeden ḳaldı giyāh
Aḳ olur yüzi yedinde varsa rüşvet-i siyāh
- 58 Gel merāma coşma Seyyid derdiñe ara ' ilāc

⁵⁶ Tābūt-ı Korusı, sâ' at: 12

⁵⁷ 'Uneyze, sâ' at: 12; Mā' an, sâ' at: 9

⁵⁸ hālet durur: ḫāletdür B

⁵⁹ ' Aḳabebaşı, sâ' at: 18

⁶⁰ Cigaymān, sâ' at: 14

⁶¹ Bu: B-

⁶² Bu kelime iki nüshada da "hāy" şeklindedir.

[D,18a] Pādiṣāh uyanmaya bir derde bulunmaz ʿilāc

- 59 Surḥ-ser itdi ihāṭa ʿālemi başdan başa
Diḳḳat itseñ ġāliben andan durur beg ü paşa
- 60 Kānde beg paşa ḥavāṣ ʿad olınan⁶³ bī-ṣūmār
Şöyle üslūb ḳullanur şākird degül ehl-i ḳumār
[B, 25b]
- 61 Hāḳ cezāsın vire her kim bile de ide sūkūt
Laʿ net olmaḳ şerʿ ile şābit daḥı bulmaya ḳut
- 62 Söyle luṭf eyle denī dūnyā için itme sūkūt
Olma maẓhar laʿ nete luṭf eyle bu nuṣḥım[ı] tūt
- 63 Kendüñe kendüñ gerekse Hāḳʿda dā ʿim ḳıl şebāt
Tā ḳıyāmetde şefāʿat ide faḥr-ı kāʿināt
[D, 18b]
- 64 On üçünci Zāt-ı Haccʿı⁶⁴ baʿzı baʿzı ḥurması
Ḥarrı ġālib şöyle kim ḳābil degüldir ṭurması
- 65 Ḳum[ı] çoḳ maḥşūlı yoḳ anda ḳonaḳ Ḳāʿuʿl-Basīt⁶⁵
Ḳāʿ-ı Bistrāt daḥı dirler māʿadā Ḳāʿuʿl-Basīt
- 66 Şuyı yoḳ ammā güzel yürümesi ḳolay ḳonaḳ
ʿAşi Ḥurma⁶⁶ on beşi[nci] eylesün⁶⁷ nazm yüzün aḳ
- 67 Güçlüğın başı Muḡāyir⁶⁸ şuyı yok hem bülğası
On yedinci şuyı çoḳdur ismi Ḥayder Ḳalʿası⁶⁹
- 68 Fiʿl-ḥaḳıka inmege lāyık Muḡāyir çoḳ taşı
Az ḳişi bulur selāmet ekşeriñ⁷⁰ aḡrır başı
- 69 İki cānibin ihāṭa eylemiş seng-i siyāh
Şuyı çoḳ yaş otı yoḳ ammā ki çoḳ yābis giyāh
[D,19a-B, 26a]
- 70 On sekiz⁷¹ Bülke Muʿazzam⁷² Dār-ı Ḥamrā⁷³ on çoḳuz
Ateşi ḥadden ziyāde çiyemek cāʿiz şaḳız
- 71 Bülke şuyı māʿ-ı raḥmet ile ṭolmuş māl-ā-māl
Çoḳ vaḳitde didiler görülmemiştir bu ne ḥāl
- 72 Dār-ı Ḥamrā bir ufaḳ mermer çaḳıllı bir feẓā⁷⁴
Çevresi tüm tüm ḳayalar iḳtizā itmiş ḳazā

⁶³ olınan: olınanda B

⁶⁴ Zātüʿl-Ḥac, sāʿat: 10

⁶⁵ Ḳāʿuʿl-Basīt, sāʿat: 12

⁶⁶ ʿAşi Ḥurma, sāʿat: 11

⁶⁷ Eylesün: olsun B

⁶⁸ Muḡāyir, sāʿat: 16

⁶⁹ Ḥayder Ḳalʿası, sāʿat: 6

⁷⁰ Ekşeriñ: ekşeride B

⁷¹ Sekiz: sekizinci D

⁷² Bülke-i Muʿazzama, sāʿat: 18

⁷³ Dār-ı Ḥamrā ve Şaḳḳuʿl-acüz, ve Pirinç Ovası sāʿat: 18

⁷⁴ Feẓā: ḳazā B

- 73 Müdn-i Şālih'dir yigirminci yitişdir yā Raḥīm
Kıl müyesser cümle ḥacı kullarıña yā Raḥīm
- 74 Dār-ı Ḥamrā'dan 'Ulā⁷⁵,ya ḳonmadılar sürdiler
İns ü ḥayvāna velikin ḥayli zaḥmet virdiler
[D,19b]
- 75 Ḳayadan kesilme 'ālī ḥāneler var bī-'aded
Cümle nazm olmaḳ olursa ḥaylice lāzım midād
- 76 Oradan ḳalkdıḳda menzil nāmına dinmiş 'Ulā⁷⁶
Yaḳlaşıldı baş merāma diyelüm şalli 'alā
- 77 Her murāda şübhe yoḳ sensin mübelliḡ ḳulları
Tā selām virmege tevfiḳ eyle cümle dilleri
[B,26b]
- 78 Ḥurması taḡ çam gibi şöyle [ki] bitmiş ḥaddi yoḳ
Līk bir esfel mekāna düşmiş ammā meddi yoḳ
- 79 Şuyı var aḳar yer altından gehī gāhī çıkar
Şu bulma bir maḥalde kişi zaḥmet mi çeker
- 80 Ḳonmaduḳ Maṭrān⁷⁷,dan geçdik ü ḳonduḳ bir kıra
[D,20a] İki cānib taḡ [u] taşlar cümleñüñ yūzi ḳara
- 81 Otu şuyı yoḳ velikin yoḳ muḡaylāna 'aded
Cümlesi yine ḳayırmaz çünki a'ladur şaded
- 82 Üç ḳonaḳ alduḳ ikide yine ol taḡlar medīd
Ol ḳonılan mevzi' e dindi ḳarīb Bi'r-i Cedīd⁷⁸
- 83 Ḥamdülillāh yitecek miḳdār şuyı buldılar
Gam u hemden ḳurtılup her biri mesrūr oldılar
- 84 Orda olan menzile dirler Hediyye Eşmesi⁷⁹
Şuyı deşdikde çıkar içse ṭayansın çeşmesi
- 85 'Ayn[ı] içme şuyı ishāl itmede yoḳ iştibāh
İçme zinhār ṭut vaşiyet dimeyesin tā ki āh
[D,20b-B,27a]
- 86 Deve ölmüş ḥadden efzūn lāşesi daḥı ḳoḳar
Ter-ṭabī' at olana zaḥmet virür belki yaḳar
- 87 Ben ḥaḳīr çekdim elem def' itdi Mevlā-yı Raḥīm
İlticāmuz aḥadır ḳullarınıñ ḥālin 'alīm
- 88 Oradan ḳalkduḳda menzil nāmına dir Faḥleteyn⁸⁰
Şuyın içdüḳ virdi Rabbim gūne gūne rāḥatın

⁷⁵ 'Ulā, sā' at: 18

⁷⁶ B nüshası der-kenarda: Ya' ni 'Ulā'ya ḳonmışlardır ya' ni Dār-ı Ḥamrā'dan

⁷⁷ Maṭṭarān, sā' at: 16

⁷⁸ Ve daḥı Şu' bu'n-ni' am dirler bir ismine, sā' at: 11

⁷⁹ Hediyye Eşmesi, sā' at: 18

⁸⁰ Faḥleteyn, sā' at: 18

- 89 Ba' dehu bir menzile geldik adı Vādī'l-Ḳurā⁸¹
Ḥaddi geçmiş ḥaddi daḡı zād-ı ḡayvān bī-merā
- 90 Ḳalkıcaḡ andan da menzil şehri-i faḡr-ı kā'ināt⁸²
Şalli yā Rabbi 'aleyhim vemḡü 'annā seyyi'āt
Vaşf-ı Ravza-i Mutāhhara vü Medīne⁸³
[D,21a] Mefā'ilün Mefā'ilün Mefā'ilün Mefā'ilün
- 91 Ne mümkün vaşf ola ol zāt-ı eşref böyle bir dilden
Velī mehmā teyessür añalum tā çıḡmayaḡ yoldan
- 92 Vücūdın mess iden topraḡ olcaḡ cümleden efdāl
Daḡı vaşfa ne ḡacet dinile fāzıl u yā efdāl
- 93 Ḥudā cūdın vücūdın şemse teşbih eyleyüp itdi
Nümāyān ravza-i pāki tefekkür eyle⁸⁴ baḡ n'itdi
- 94 Nice yüz biñ resūlı ravzasın Ḥaḡ eyledi iḡfā
[B,27b] Bu fazlı fikr iden cāna ḡalır mı zerrece meḡfā
- 95 Şefā'at sendedir sende liyāḡat yok durur bende
Ümüdüm i'tirāfımdır daḡı yoḡ zerre şey' bende
- 96 Recāmı kesmezem Rabbim senüñ iḡsān-ı baḡriñden
[D,21b] Yüzim yoḡdur günāḡım çoḡ beni ḡıfz eyle ḡahriñdan
- 97 Niyāzum cümle ḡuccācdan bunı ḡuyduḡda heb āmin
Diyeler diyene cümle vire maḡşūdım āmin
- 98 'Amūdi ravza-i pākūñ 'adedde üç yüz on beş tam
Bu māli şarf iden cāna Ḥudā iḡsānın ide 'āmm
- 99 Adımla iki yüz iki eni⁸⁵ ol ravza-i pākiñ
Uzunı üç yüz adımdır başına devlet ol ḡākiñ
- 100 Ḳızıl kumdur içi yumşaq yapılmış dört kenārında
Menāre segrini⁸⁶ sükkān iderler m'ola dārında
- 101 Ḳapısı dördtür illā birisi cümleden fāzıl
Ki zīrā vaḡy-i Ḥaḡ'la gelmiş andan yār-ı Cebrā'il
[D,22a]
- 102 Yatur yanından yār-ı ḡār ile hem Ḥazret-i Fārūḡ
Göremez nice kimseler velī yıpratsalar çaruḡ
[B,28a]
- 103 Kerem luḡ eyleyüp Rabbim ziyāret ni'etin virdi
Derünümde faḡaḡ bāḡi Ḳızılbaş kāfirūñ derdi

⁸¹ Vādī'l-Ḳurā, sā'at: 14

⁸² Medīne-i Münevvere Şerrefehullāh, sā'at: 15

⁸³ Başlık: B-

⁸⁴ Eyle: it B

⁸⁵ Eni: inin B

⁸⁶ Segrini: şükriñi B

- 104 Gözümlle gördüm ey mü'min kaçan varsa karîb yâra
Yürür sür'atle dinsiz döndürür yüzini divâra
- 105 Gice gündüz niyâz ile havâle eyle Ğaffâra
Mecâlîñ kalmadı Seyyid cezâ-yı kahr-ı Ğahhâra
Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilün
- 106 Pür kuşûram 'âcizem hiç cürmime olmaya 'add
İ' tirâfım saña ma' lüm luţfuña yâ var mı ħadd
- 107 Biz kuluz bizden ħatâ sizden 'aşa vaşf-ı kâdim
[D,22b] Ol güzel peygamberinüñ ħâţırı-çün yâ kâdim
- 108 Şad hezâr 'işyân-ı fışka 'afv ile eyle nazâr
Ba' de⁸⁷ tevbe itsün itsün cümle 'işyândan ħazer
Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün
- 109 O şehr-i enver-i 'âlemde oldı bir gün oturmak
Ne mümkin def' ola arzû ħuķuķ yirine getürmek⁸⁸
- 110 Kılındı cum'a okundı ħadîş-i ħükm-i inşâtı
Ĥuzûr-ı ħazret-i 'Âli'de 'aks itdiler inşâtı
[B,28b]
- 111 Ne bilsin zâhil [ü] câhil bu ħâlâtı diye münker
Bilen daĥı ne mümkindir diye ħâşâ aña münker
- 112 Sükût âşârı yoķ ğayrı ikinci dâ'ı ħubb-ı câh
Anı def' itmez illâ Mehdi yâ kaşd ide pâdişâh
[D,23a]
- 113 Cereyâ şurre cürmi kalblerin heb eylemiş berbâd
Neden dirseñ ciger kanı tereddüd itmesün 'ubbâd
- 114 Yazılmışdır kütüblerde firâr itdi veliyullâh
Mezâlimler girelden aç gözün tevbeyle eyle âh
- 115 Buyurdi Ĥazret-i Sa'd'a gire bir loķma bir karna
Ĥabül olmaya dir kırık 'âm nazâr idindi bu karna
- 116 Cenâb-ı Ĥazret-i Şâri' diye bir münkere münker
O münkerdir 'ale't-te'yid görürseñ sen daĥı f'enker
- 117 Cehâletdir şaķın zinhâr dime kim bunda câ'iz bu
Eger dirseñ sefâhatdir bulasın cennet içre bü
- 118 Teraķķisi muķadderdir velikin bunda 'işyânuñ
[D,23b] Ĥazer it imdi tecdiden eger var ise 'işyânuñ
- 119 Teşekkî Ĥazret-i Allâh'a kaldı ğayrı yoķ çäre
[B,29a] Vire 'âcil cezâsını biline kim yüzi kara
- 120 Dön imdi Seyyidî semt-i merâma bâķiyi⁸⁹ i' lâm⁹⁰

⁸⁷ Ba' de: Ba' dehu D

⁸⁸ Kafiye kusuru var

İde ol muntazır bir gün dikilir hazret-i a' lām

Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilātün Fā' ilün

- 121 Şehr-i nūr-ı Faḥr-ı ' Ālemden konaḫ Ḳurb-ı Ḳubūr⁹¹
Oradan menzil-i Cüdeyde bulduḫ envā' ḫubūr
- 122 Şuyı otı ḳavunı ḫurması vü ḳarpuzı çoḫ
Mezra' a ḫāşıl olur çayır çemen yeryüzi yoḫ
- 123 Tā Cüdeyde⁹² menzile gelince zabṭ it min ḳubūr
Seng-i esved taḡ-ı ' ālī ḳalbe hiç gelmez sürür
[D,24a]
- 124 Nāmı Bedr olan mekāna indük andan bī-elem
Otu şuyı ḳarpuzı keşretde hiç yoḫdur elem
- 125 Gezmede çadır çadır⁹³ ' avretlerinde yoḫ ḫayā
Cehl [ü] ḳasvet ' ālemi ṭıtdı nice olsun ḫayā⁹⁴
- 126 Ḳā' a geldik oradan bir nām-ı Meymūn Ovası⁹⁵
Şuyı yoḫdur gerçi ammā otı çoḫ düz ovası
- 127 Oldı otuz ikinci menzil ism Rābī'⁹⁶ şuyı çoḫ
Girdiler iḫrāma ḫüccāc degme kim geymezi yoḫ
[B,29b]
- 128 Otuz üçüncü daḫı Ḥulbaş Ḳudeyd⁹⁷ dinir aña
Döndi ḫüccāccıñ yüzi maḳşüdü Akşā'dan yaña
- 129 Faḥr-ı ' ālem ḫürmetine sehl ide Ḥallāḳ-ı Hū
Her ni' am keşretde bulduḫ siyyemā ḳarpuz [u] şı
[D,24b]
- 130 Menzil-i erba' selāşın dindi ' Uşfān ḳumu aḳ
Ḳuyısına Faḥr-ı ' Ālem itmiş ilḳā-yı buzāḳ
- 131 Şıḫḫati imdi muḳarrer lezzetinde yoḫ gümān
Zemzeme daḫı yitişdir bizleri Rabbim amān
- 132 Oradan ḳalḳduḫda menzil Vādī-yi Şāh Nisā⁹⁸
Yā İlähī ḳıl müyesser beytüñi ' inde'l-mesā
- 133 Yevm-i sebt içre duḫül oldı müyesser Ka' be'ye
Şad hezārān ḫamd u şükr it vāşıl oldıḫ Ka' be'ye
- 134 Münkerātından süküṭ it def' e çün yoḫdur maḫāl
Gelmedikçe Ḥazret-i Mehdī anuñ def' i muḫāl

⁸⁹ Bākīyi: bākī B

⁹⁰ Medīne-i Münevvereden Zü'l-ḫalife, sā' at: 2

⁹¹ Ḳubūr-ı şühedā, sā' at: 12

⁹² Cüdeyde, sā' at: 16

⁹³ Tarama sözlüğüne bakılmalı

⁹⁴ Chehl [ü] ḳasvet ' ālemi ṭıtdı nice olsun ḫayā D-

⁹⁵ Nām-ı Meymūn Ovası, sā' at: 16

⁹⁶ Rābī' a Eşmesi, sā' at: 16

⁹⁷ Güzelce Bürge, sā' at: 7

⁹⁸ Fātıma Vādisi, sā' at: 16

Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Fe‘ ülün

- 135 Direkler beş yüz on dördür tayağkunla kemerler
[D,25a]Direkler üzre yapılmış veli üç kat kemerler
[B,30a]
- 136 Uzunı üç yüz ondur⁹⁹ eni iki yüz yigirmi
Kireç taşıyla mebnî evlerin çoğı degirmi

Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün Mefā‘ ilün

- 137 Tamām kırk yerden açılır çapusu Hâzret-i Beytî¹⁰⁰
...¹⁰¹
- 138 Yapılmış Hâzret-i Beyt ol Hârâm’uñ ortasında tâ
Otuz iki direk tuçdan¹⁰² dikilmiş çevresinde tâ
- 139 Tavâf için döşenmiş mermer ile her cevâ nibler
Ne hâletdir çoğın gördüm Kızılbaşlı ecâ nibler
- 140 Muğâ bil bâba geldikde ayakların başar tekrâr
Vañiy niçün ‘ Alî’ye gelmedi dir gayz ider tekrâr
- 141 Yumar hâkimlerüñ gözün tefâriğ şal kuşak sîm zer
Cihân rüşvetle mâl-â-mâl topludur cümle bañr u ber
[D,25b]
- 142 Karîb olmağ gerek Mehdi hürücü Seyyidi ağla
Hudâ vağtin bilir şabr it özüñi şoylayup sağla
- 143 Ziyâret-gâh-ı ‘ âliler görüldi qalmanı hâşret
Cinân-ı lâ-yezâlîde görîşin def‘ ola hayret
- 144 Menâzil bâb-ı hüccâcuñ menâsik emrini icmâl
Beyân idün ki hüccâcdan du‘ â mağbûl¹⁰³ ‘ ale’l-icmâl¹⁰⁴
[B,30b]
- 145 Bunuñ târihi yüz ondur işâret yâ¹⁰⁵ [vü] gayn ü kâf¹⁰⁶
Hulûşa ülfet eyle tâ ola bu kâsi qalbiñ şaf
- B Temmetü’l-menâsik tañrîren fi 24 şevvâl sene 1121
- D Oğyanuñ faşîh olsun lisâni
Yazanuñ rûhına seb‘ a’l-meşânî sene 1122 ‘ amel-i Hâlîl

Kaynakça

Abdülkadiroğlu, Abdülkerim (1999). *İsmail Beliğ Nuhbetü’l-âsâr li-Zeyli Zübdetî’l-eş’âr*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

⁹⁹ Ondur: adımdır B

¹⁰⁰ Tamām kırk yerden açılır çapusu Hâzret-i Beytî D-

¹⁰¹ Beytîn ikinci mısraı iki nüshada da bulunmamaktadır.

¹⁰² “tuçdan” kelimesi B nüshasında iki kez yazılmıştır.

¹⁰³ Mağbûl: mağsûd B

¹⁰⁴ ‘ ale’l-icmâl D-

¹⁰⁵ Yâ: bâ B

¹⁰⁶ Ebeced hesabına göre; ye 10, gayn 1000, kaf 100’dür. Bunların toplamı müellifin metnin ilk beytinde de eserini yazmaya başladığını söylediği 1110/1699 tarihine tekabül etmektedir.

- Aksoyak, İ. Hakkı (2020). *Nâtık Mehmet Efendi, Tuhfe-i Nâtık*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Armağan, A. Latif (2000). “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)”. *Osmanlı Araştırmaları*, XX: 73-118.
- Coşkun, Menderes (2002). *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-harameyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, Faruk (2013). “18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 6/XV: 27-157.
- Donuk, Suat (2016). *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Donuk, Suat (2017a). “Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Bir Hac Seyahatnamesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41: 13-38.
- Donuk, Suat (2017b). “Sulhî'nin Manzum Hac Menâzilnâmesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18: 85-118.
- Donuk, Suat (2019a). “Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve Manzum Hac Menâzilnâmesi”. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28: 123-169.
- Donuk, Suat (2019b). “Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi'nin Menâsik-i Manzumesi”. *ASEAD V. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*.
- Ekinci, Ramazan (2018). *Vekayî u'l-fuzala Şeyhî'nin Şakaik Zeyli*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ersoy, Seyfeddin (2007). “Dünü ve Bugünü ile Türkiye'de Hac Organizasyonu”. *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler)*. 27-47. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karagöz, İsmail vd. (2007). *Hac İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koyuncu, Fatih (2017). “Cüdfî'nin Manzum Hac Seyahatnamesi”. *Journal of Turkish Language and Literature* 3/1: 177-219.
- Mehmed Fahreddin. *Gülzâr-ı İrfân*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Bölümü, no: 1923.
- Paçacı, İbrahim vd. (2010). “Hac”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Seyyid. Manzum Menâsik-i Hac ve Menâzilnâme. Berlin Milli Kütüphanesi (Staatsbibliothek zü Berlin), Ms. Or. Oct. 1602.
- Seyyid. Manzum Menâsik-i Hac ve Menâzilnâme. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi no: 1237.
- Yalçın, Tuğba (2007). “Arşiv Belgelerinde Osmanlı Sultanlarının Hacıların Emniyetini Sağlamada Gösterdikleri Hassasiyet”. *Din ve Hayat*. 3: 122-125.
- Yaran, Rahmi (1996). “Hac”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 14: 410-413.